

KÖZLEMÉNYEK

NAGY LÁSZLÓ

KURUCOK ÉS LABANCOK A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN

Hallottuk a tatár futást, a régít,
Török világ, kuruc világ regéit;
Kuruc nevet viselt a jó hazafi.
Labanc volt a honáruló kurafi.

(Arany János: *Van-e olyan...*)

„Öreg” Rákóczi György erdélyi fejedelem egyik megnevesített katonájának leszármazottja, az ősi hajdúfészekben nótáriuskodó Arany János 1849-ben a „Bocskai-hajdúcsapat” büszke önkénteseként így idézte a kuruc világ egymás ellen küzdő harcosait. Ami történelmi helyük és szerepük megítélését illeti, közvéleményünk ma is jó hazafiaknak és a haladás előmozdítóinak vallja a kurucokat és az ellenség oldalán küzdő hazaárulóknak a labancokat. Ha megkérdeznék róluk az utcai járókeleket, annyit talán minden felnőtt magyar állampolgár elmondana, hogy tudomása szerint Rákóczi katonáit nevezték kurucoknak, akik a Habsburg-császár labanc katonái ellen harcoltak. Az iskolában tanultakra emlékezők több-kevesebb gondolkodás után arról is beszámolnának, hogy a kuruc mozgalom kezdetei a Thököly-felkelés időszakára nyúlnak vissza. Azokra az esztendőkre, amikor a Habsburg-elyomás elől Erdélybe menekült nemesek, a szolgálatukba fogadott hajdúkkal és elbocsátott magyar végvári katonákkal együtt, sorozatos támadásokat intéztek a felső-magyarországi császári helyőrségek ellen, s a kortársak ezeket a Habsburg-hatalom ellen küzdő bujdosókat nevezték el kurucoknak. Az iskolában tanultak szerint ezzel az elnevezéssel Dózsa György kereszteseire utaltak, mert latinul a kereszttest „*cruciatus*”-nak mondták és ebből a latin szóból származott a magyar „*kuruc*” szavunk. A megkérdezettek közül többen talán még azt is megemlítenék, hogy ez a szó a magyar nyelvben a dacos, ellenzéki magatartás jelölésére is szolgált, különösen a XIX. század végén és a XX. század elején. A költészet kedvelői valószínűleg arról is szólnának, hogy egy magát „népért síró bús bocskoros nemesnek” valló magyar poéta számos gyönyörű kuruc versben ostorozta kora társadalmának nem egy visszasságát. Azt vallva: „ma is bújdosó kuruc ebben az országban minden igaz ember és úzótt vad.”¹

A labanc név keletkezéséről és eredeti jelentéséről minden bizonynyal már sokkal kevesebb konkrét ismeretanyagot tükröző válaszokat kapnánk, hiszen

¹ Ady Endre Móríc Zsigmondhoz írt sorait idézi Réz P.: A „Tündérkert”-től a „Hadak útjára”-ig. (Móríc Zs.: Erdély. A nap árnyéka. Budapest, 1971.) 443. o.

sem a középiskolai, sem az egyetemi tankönyveink nem foglalkoznak ezzel a kérdéssel. Az általában köztudott, hogy a kurucokkal szemben állókat nevezték így, de arról, hogy miért, és hogy honnan ered a szó — hallgat a fáma. Aki erre kíváncsi, annak legalábbis könyvészeti „búvárlatokat” kell folytatnia különböző lexikonokban és nyelvtörténeti szótárakban. Annyi bizonyos, hogy míg a kuruc jelzőt egyetlen magyar férfi sem érzi magára nézve sértőnek, a labanc minősítés ellen szinte mindenki ösztönösen tiltakozna, mert annak valami sértő kicsengése van a mai szóhasználatban is.

Vajon a tudomány eredményei alátámasztják-e a köztudatban élő vélekedéseket a „kuruc” és a „labanc” nevek eredetéről és jelentéséről? Tudománya válogatja, s így ugyancsak tanácstalan és komor arccal nézhet maga elé az, aki a különböző kézikönyvekből *egyértelmű* választ várt a felmerült kérdésre! Mert mit is olvashatunk például a történettudomány legújabb eredményeit is tükrözni hivatott, legutóbb megjelent magyar lexikonban a „kurucok” címszó alatt: „Habsburg-ellenes felkelők. A szó eredetileg keresztet jelentett (latinul cruciatus) és a Dózsa vezette parasztháború kereszteseire vezethető vissza. A 16. században a felkelő parasztokat nevezték *kurucoknak*, csak a bujdosók mozgalmában terjedt ki a Habsburg-ellenes felkelésben részt vevő nemesekre is. Thököly Imre harcainak, majd a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcnak a résztvevőit már *általánosan kurucoknak nevezték.*”² Miután ezt a magyarázatot erősíti meg és támasztja alá mind a jelenleg is érvényben levő egyetemi tankönyv,³ mind pedig az 1971-ben megjelent „Magyarország története”,⁴ méltán felvetheti valaki: hol itt a „tanácstalanságra” vagy éppen „komor arc”-ra készítő momentum? Hiszen a történettudomány immáron századok óta egyértelműen és egybehangzóan foglal állást a „kuruc” elnevezés keletkezéséről és jelentéséről, s ez a magyarázat meg is egyezik azzal, ami a mai köztudatban él.

Ez a megnyugvás azonban csak addig tarthat, amíg valaki elő nem veszi valamelyik nyelvészeti, nyelvtörténeti szakkönyvet, mert azokban bizony a történettudománytól eltérő álláspontot talál! Üssük fel elsők az 1970-ben kiadott történeti-etimológiai szótárt, ahol a „kuruc” szavunk eredetéről és jelentéséről a következőket olvashatjuk: „Szótörténeti és hangtani okokból *elfogadhatatlan* az a Bél Mátyás óta hagyományozódó *feltevés*, amely szerint a latin *crux*, „kereszt” főnévre, illetőleg annak „*crucius*” vagy „*cruciatus*”, „keresztes” származékára megy vissza és eredetileg Dózsa György kereszteseire vonatkozott. *Az adatok ennek minden kétséget kizáróan ellentmondanak.*”⁵

E sorok írója nem ismeri a hivatkozott kizáró adatokat. A korszak historiográfiájában némiképpen tájékozott történészként csupán annyit kíván megjegyezni, hogy a Dózsa kereszteseire utaló eredeztetést nem Bél Mátyás írta le először, hanem a nála jóval idősebb, már az első bujdosó-mozgalom idején is élő, s 1690-ben Thököly Imrével Erdélyből együtt emigráló Cserei Mihály. Nagy a valószínűsége annak, hogy az ő vélekedését vette át Bél Mátyás is, aki csak a Rákóczi-szabadságharc utolsó szakaszában tért vissza külföldről Magyarországra, és nyilván autentikusnak tekintette Csereit a „kuruc” elnevezés eredetéről.

² Új Magyar Lexikon. Budapest, 1961. 4. k. 284. o. V. ö.: A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. Budapest, 1965. IV. k. 509. o. (Kiemelés itt és a továbbiakban is tőlem — N. L.)

³ „A népi elem döntő túlsúlyára utal a bujdosók Dózsa György kereszteseit idéző kuruc elnevezése is”. L.: Magyarország története, 1526—1790. Budapest, 1962. 309. o.

⁴ A bujdosók „Dózsa kereszteseinek példájára *nevezik magukat*” kurucoknak. Magyarország története. Budapest, 1971. I. k. 274. o.

⁵ A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára. Budapest, 1970. II. k. 681. o.

tének magyarázataát illetően.⁶ Mindez persze még nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy Cserei tévedett. Hiszen a magyar „kurucz” szó legelső felbukkánya idején még ő sem élt, és kisgyermek volt abban az időben is, amikor először kezdték így nevezni a XVII. század utolsó harmadának Habsburg-ellenes harcosait. Mielőtt azonban bővebben szólnánk erről, olvassuk tovább, mit ír a történeti-etimológiai szótár a „kurucz” szó eredetéről és kezdeti jelentéséről?

A szótár ezt a szavunkat „ismeretlen eredetű”-nek minősíti. Kezdeti jelentéséről úgy véli, hogy azt először „kőborló, kószáló, bújdosó személy” jelölésére használták, s csupán Thököly Imre Habsburg-ellenes harcai kapcsán — tehát 1678-tól — alakult ki a „labanc” szóval ellentétes jelentése.⁷ Úgy tűnik azonban, hogy nincs egyetértés e téren a nyelvtudomány szakavatott művelői között sem. Egy újabban megjelent nyelvtudományi értekezés szaktekintélyként ismert szerzője munkájában arra utal: jöllehet korábban maga is azt vallotta, hogy a magyar „kurucz” szónak semmi köze sincs a latin „crux”-hoz és annak származékaihoz, mert a kereszteseket soha nem nevezték kurucoknak, s a kurucok soha nem nevezték magukat kereszteseknek, az újabban előkerült adatok azonban ezt az összekapcsolást mégis *valószínűvé*, ha nem is problémamentessé teszik.⁸ Ezek szerint tehát mégsem kizárt annak a lehetőség, hogy a jórészt a nemesi rendhez tartozó, s az út menti fészületeket céltáblaként használó⁹ bújdosókat Dózsa Györgynek a kereszt jegyében összegyűlő parasztfelkelőit idézően nevezték volna „kurucok”-nak? Mielőtt ezzel kapcsolatos álláspontunkat kifejtjénénk, szólni szeretnénk arról, hogy milyen vélemények találhatók az egyes munkákban a „labanc” szó eredetét, első előfordulását és jelentését illetően.

A már korábban idézett Új Magyar Lexikon így ír erről: „*labancok*: a magyar függetlenségért harcoló *kurucok* Habsburg szolgálatban álló ellenfelei. Elnevezésük a 17. század végén, a kurucz háborúk idején terjedt el; eredetileg talán a *lándzsás zsoldost* (ném. *Lanczer*) jelentette. Kezdetben az *idegen zsoldos katonákat* nevezték labancoknak, hamarosan a *Habsburg-párti magyarokat* is. A kurucz háborúk után is használták Habsburg — németbarát értelemben”.¹⁰ A négy évvel később megjelent értelmező szótár bizonyos mértékig megkerüli azt a kérdést, hogy pontosan kikre is alkalmazták ezt az elnevezést? Azt írja, hogy a „labanc” a „kurucok ellen császári zsoldban harcoló (magyar) katonára”.¹¹ Ugyanez olvasható az 1972-ben kiadott kéziszótárban is.¹² Az idézettek-től eltérően viszont az 1975-ben megjelent nyelvtudományi értekezés szerzője kategórikusan így foglal állást: „*A labanc jelentése kezdettől fogva egyértelmű. Jelenti a császárpárti (németpárti) magyart, de sohasem jelent németet.*”¹³

A szó keletkezésével és eredeti jelentésével a történeti-etimológiai szótár foglalkozik behatóbban. Ebből megtudhatjuk, hogy a „labanc” szavunk „valószínűleg szóelvonás eredménye: a »bozontos, kócos, fészületlen« jelentésű *N. loboncos* — *labancos* melléknévből keletkezhetett.” A továbbiakban kifejti az elneve-

6 Cserei M.: *Históriája, 1661—1712*. Pest, 1852. 20—21., 52. o. A szerző, aki 1667-ben született, 1709-ben kezdte írni a munkáját. Bél Mátyás életrajzi adatait l.: *Magyar Életrajzi Lexikon*. Budapest, 1967. I. k. 163. o.

7 *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára*, II. k. 681. o.

8 *Hadrovics L.*: *Szavak és szólások. Nyelvtudományi Értekezések* 88. sz. Budapest, 1975. 115. o.

9 L. erről többek között a Pika Gáspár kivégzéséről készült rézmetszet szövegét. *Köpeczi B.*: „Magyarország a kereszténység ellensége.” A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest, 1976. 352. o. A bújdosók társadalmi összetételére bőséges adat található többek között *Deák F.*: *A bújdosók levéltára. A gróf Teleki család marosvásárhelyi levéltárából*. Budapest. 1883.

10 *Új Magyar Lexikon*, 4. k. 296. o.

11 *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára*. IV. k. 543. o.

12 *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Budapest, 1972. 810. o.

13 *Hadrovics L.*: i. m. 121. o.

zés jelentéstani alapja az *lehetett*, hogy a császárpártiak „*dús, lobogó parókat viseltek*”, de közrejátszott a gúnyolódó szándékból fakadó névadásban „a *császáriak lompos plundrájának képzete is*.” Ezt a magyarázatot — olvashatjuk a továbbiakban — viszont zavarja az a körülmény, „hogy a kiindulásul vett *labancos* csupán 1705-ben bukkan fel, s nem »bozontos« hanem mindjárt császárpárti jelentésben”.¹⁴ Az 1975-ben megjelent nyelvtudományi értekezés szerzője egy 1656-ból származó német leírás *tollforgós* császárpárti magyarjait kapcsolja össze egy — 1676-ban állítólag használt — *császárpárti tollas magyarokra* utaló szóval, s ennek nyomán arra a következtetésre jut: „nem látszik valószínűtlennek az a feltevés, hogy itt az ellenségtől használt névvel van dolgunk, amely a lobogós, loboncos tollbokrétát gúnyolta ki.” Hozzáteszi azonban azt is, hogy „a *tollas* és a *labanc* összekapcsolása egyelőre nagyon is *feltételes*, mert szótörténeti dokumentációja hiányos.”¹⁵

Kik voltak az első „kurucok” a magyar történelemben?

A közfelfogásban úgy él, Dózsa György keresztesei, de a történeti tények amellett szólnak, hogy ezeket a parasztfelkelőket sohasem nevezték „kurucok”-nak!¹⁶ A szó legkorábbi előfordulásáról Pauler Gyula tesz említést a bujdosók 1672. évi támadásáról írt tanulmányának egyik lábjegyzetében, ahol a következők olvashatók: „Egyébiránt kezemben volt egy levél 1645-ből, melyben e szó (ti. a kuruc név) már előfordult”.¹⁷ A tanulmány és benne ez a hivatkozás már több mint egy évszázada megjelent nyomtatásban, mégis, arra mindeddig senki sehol nem hivatkozott! Úgy tűnik, hogy elírás, tollhiba vagy téves olvasás eredményének tekintették a megjelölt dátumot, amelyet vagy a levélíró írt tévesen 1675 helyett, vagy pedig Pauler olvasta azt rosszul. E sorok írója szintén ezen az állásponton volt mindaddig, amíg nem találkozott egy másik olyan forrással az 1640-es évekből, amelyben már ellenőrizhetően szerepel a „kuruc” szó. Ez az adat 1646-ból való — tehát egy évvel későbbi a Pauler által hivatkozott levélnél —, s közlője ismert történelmi személyiség: keresdi Bethlen Ferenc, a két Rákóczi György fejedelem főudvarmestere.¹⁸

Ez a forrás az ifjabb fejedelem váradi udvarába kalauzol bennünket, egy diplomáciai fogadásra, amelyet az Erdélybe látogató Radziwill litván herceg tiszteletére rendeztek. A főudvarmester által készített ceremóniatervből megtudhatjuk, hogy ha a herceg bevonulása nem lovon, hanem hintón történik, akkor a menet sorrendje az alábbiak szerint alakul: „Rákóczy szekere előtt megy a párducbőrösök másik fele s a főemberek; ezeket követi Radzivil szekere, továbbá a kozák sereg és végül az „*apró kurucok*.”¹⁹ Érdekes módon ez az immáron hetven esztendeje megjelent közlés is visszhang nélkül maradt egészen a közelmúltig. Ennek oka nyilvánvalóan az volt, amit az 1975-ben megjelent, többször idézett nyelvtudományi értekezés szerzője így fogalmazott meg: „A Lukinichnál is hegyes idézőjelben szereplő adat hitelességében nincs okom kételkedni.” „*Fő hiányossága az, hogy nem lehet belőle megállapítani az »apró kurucok« kifejezés igazi jelentését.*”²⁰

14 A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára, II. k. 699. o.

15 L. erről bővebben Hadrovics L.: i. m. 122–123. o.

16 Uo. 115–117. o.

17 Pauler Gy.: A bujdosók támadása 1672-ben. Századok, 1869. 175. o.

18 A főudvarmester életére l. Lukinich I.: Keresdi Bethlen Ferenc. Századok, 1908., valamint uő.: Bethlen Ferenc levelezése. Történelmi Tár (a továbbiakban — TT) 1907.

19 Lukinich I.: i. m. Századok, 1908. 788. o.

20 Hadrovics L.: i. m. 117. o.

Valóban: vajon kik is lehettek ezek az „apró kuruczok” akik az ünnepi menet végén haladtak? Amíg ennek a talánynak végére nem járunk, addig annak a kiderítésében sem juthatunk előre, hogy vajon miért ezzel a szokatlan elnevezéssel illette az ünnepélyes felvonulás egyik csoportját keresdi Bethlen Ferenc főudvarmester, ez az „igen jeles, lengyelországi állapotokban és követségekben forgott” nevezetes „nagy főember”.²¹ Azt tudjuk, hogy a váradi felvonuláson a Radziwill kíséretében levő kozákokon kívül csupán az erdélyi fejedelmi udvari nép vett részt. Miután egy ilyen bevonulási menetet csakis a fogadó, a vendéglátó fél emberei zárhattak, a „végül” haladó „apró kuruczok” kétségtelenül az erdélyi fejedelmi udvar részét alkották.

Arra vonatkozóan, hogy melyik részét — eligazítást kaphatunk abból a másikkal, és ennél részletesebb bevonulási leírásból, amelyet 1643 februárjában az ifjabb Rákóczi György és Báthory Zsófia esküvője alkalmából készítettek Eszterházy Miklós nádor részére. A beszámolóból megismerhetjük az erdélyi fejedelmi udvar alkotó részeit, sőt annak felvonulási rendjét is. Ezek az adatok közelebb visznek bennünket annak a kiderítéséhez, hogy 1646-ban kiket nevezhettek „apró kuruczok”-nak?

„Az kapu előtt álló tizenöt zászló székely gyalog vörösben azok mindjárt be indultak a kapun — írja a Habsburg uralkodó követe —, az mi lovasink utánok legelől, azok után az fejedelem udvari és ország színes hada előtt ment tizennyolcz pártucz bürös fű legény, azok után öt tigris bürös, ezek után nyolcz szép török lú felöltöztetve, pártucz bürök rajta három-három szál daru toll a homlok előjökben, azok után öt pártucz bürös ifjú legén, azok után 16 trombitás, két török sípos, két lengyel sípos, utánok az erdélyi urfiak és fő emberek gyermekei, azok után az öreg uri rend...” A továbbiakban ezt olvashatjuk a jelentésben: „Az esküvés meg lévén, ajándékot hoztak az ifjú fejedelemasszonynak. Elől az fő komornik Kömin János uram, utána az ifjú urfiak és főrend...”²²

A két közel egykorú leírás összevetése azt sugallja, hogy az 1646-os „apró kuruczok”-at azok között keressük, akiket az 1643. évi relatio és több más hasonló jellegű leírás „ifjú urfiak” és „fű emberek gyermekei” néven jelöl. Kemény János, aki 16 esztendőskorában került Bethlen Gábor fejedelem udvarába, beszámol ezeknek a fejedelmi apródoknak a rendtartásáról. Elmondja, hogy Bethlen „néhány főemberek s urak gyermekeiből álló inasit maga lovain merő páncélosan, azon feljül páncélszorító veres virágos bársony zubbony avagy szorító mentécske, könyökben vak, szkófiummal varrott bársonyos tegzesen járatta.”²³

Úgy véljük, Kemény Jánosnak ez a tudósítása fényt vethet arra a rejtélyre, hogy miért nevezte keresdi Bethlen Ferenc főudvarmester a fejedelmi apródokat „apró kuruczok”-nak. A páncél, vagy mellvért egyik használt neve ebben a korban „kuraczin”, „kuraczel” volt,²⁴ s így a főudvarmester írásában szereplő kifejezés azt jelenti, hogy páncélos fejedelmi apródok zárták a felvonulási menetet. Felmerülhet persze, annak a lehetősége is, hogy Lukinich tévesen olvasta a kéziratot és abban nem „apró kuruczok” hanem „apró kuraczinok” vagy „apró kuraczelosok” szerepel a valóságban. Régi kéziratok téves olvasása — kü-

21 Kemény J.: Önéletrása és válogatott levelei. Budapest, 1959. 77., 322. o. Keresdi Bethlen Ferenc 1638 után, Kékedi Zsigmondot követően lett erdélyi főudvarmester. 1644-ben Lengyelországban járt követségben, 1645-ben I. Rákóczi György mellett volt a morvaországi svéd–magyar találkozón, 1648-ban ismét Lengyelországba küldte Rákóczi, majd 1650-ben fia bécsi követe volt.

22 Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek (a továbbiakban — EOE) X. k. 357–358. o. V. ö.: Szilágyi S.: Rajzok és tanulmányok. Budapest, 1875. II. k. 239. o.

23 Kemény J.: i. m. 99., 118. o.

24 A „kuraczin” mellvért jelentésű olasz–latin jövevényszavunk XVI. és XVII. századi előfordulásaira l.: A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára, II. k. 676. o.

lönösen ritka, nem ismert szavak esetében — nemegyszer előfordult már tapasztalt kutatóknál is. Azonban nemcsak Lukinich, hanem Pauler is olvasta egy 1645-ös levélben a „kurucz” szót, s ezért valószínűtlennek tűnik, hogy mindkét kutatónál pusztán téves olvasás eredménye lenne a „kurucz” szó század közepi előfordulása.

A keresdi Bethlen Ferenc írásában szereplő „apró kuruczok” jelentésére a legvalószínűbb magyarázatot kétségtelenül a „kurczin”-ra utaló értelmezés adja. Ennek dacára nem lehet teljes mértékben kizárni annak a lehetőségét sem, hogy itt a „Kur” vagy „Kurmacher” ismert és használt kifejezés „magyarításáról” van szó, „udvaronc”, „udvarló” értelemben. Amennyiben az udvarmester volt a szó alkotója, szerezhette az ihletet svéd vagy francia forrásból is, hiszen mindkét nyelvben szerepel az alapszó, amelyből „magyarítani” lehetett a kurucot. Keresdi Bethlen Ferenc nemcsak a fejedelmi udvarban tartózkodó Rebenstock svéd rezidenssel és a Rákóczi fiúkat franciára tanító tiszttel volt hosszú időn át közvetlen érintkezésben, de részt vett az 1645-ös morvaországi svéd—magyar találkozón is, ahol a magyarokra fölültébb nagy hatással voltak a svédeknél tapasztaltak.²⁵

Mindez persze csak hipotézis. A kézenfekvőbb az, hogy a „kurczin”-ból származott a század közepi „kurucz” szavunk. Erre utal különben az a körülmény is, hogy a hatvanas években Apafi fejedelem udvarában apródoskodó Czegei Vass György már nem ismeri ezt a szót. Ez könnyen összefüggésben állhat azzal a körülménnyel, hogy a belső háborúskodások elültével szerényebb körülmények között újraszerveződő fejedelmi udvarban már nem voltak drága mellvértet hordó udvari apródok, s így a mellvértre utaló elnevezésük is feledésbe ment.

E korai „kurucz” szavunk feledésbe menésének ellentmondani látszik az az adat, amely szerint 1661-ben is előfordult Erdélyben a kuruc szó használata. Az azonban csupán téves évszámolvasás következménye. A felfedező Orbán Balázs egy kászonszéki, erősen rongált sírkő hiányos feliratából arra a következtetésre jutott, miszerint azon az állt volna, hogy az eltemetettet 1661-ben gyilkolták meg „Mikes István kurucz”. 1661-ben ugyan történtek atrocitások a Székelyföldön, de azokat török—tatár csapatok követték el! Ellenben Cserei Mihálytól tudjuk, hogy 1691-ben egy bizonyos *Mikes Pál* kurucái valóban elkövettek gyilkosságokat a szóban forgó vidéken! Az 1711-ben állított sírkő nyilvánvalóan erre a történetileg is ellenőrizhető eseményre utal.²⁶

Erdélyben csakis a bujdosók Habsburg-ellenes harcai idején bukkan fel ismét a „kurucz” név használata, de későbbben, mint Felső-Magyarországon. Emiatt vizsgálódásunk színterét át kell helyeznünk oda, ahol több mint negyedszázad elteltével ismét találkozhatunk a korábban bizonyíthatóan csupán keresdi Bethlen Ferenc által használt szóval, de ott immáron erősen eltérő jelentéssel.

²⁵ Szalárdi J.: Siralmas magyar krónikája kilencz könyvei. Pest, 1853. 201—212. o. A „kur” szó különben svédül is jelenti az „udvari fogadás”-t vagy az „udvarlás”-t. (Lakó Gy.: [szerk.] Svéd—Magyar Szótár. Budapest, 1969.)

²⁶ L. erről Hadrovics L.: i. m. 117—118. o. V. ö. Cserei M.: i. m. 210. o., továbbá Kővári L.: Erdély történelme. Kolozsvár, 1863. V. k. 115—116. o., vagy Benedek F.: Tatár betörés Csikba 1661-ben. Kolozsvár, 1945. és Karácson I.: A török sereg átvonulása Erdélyben 1661. Századok, 1902., továbbá Századok, 1869. 466—468. o.

Még napjainkban is vitatott, hogy pontosan mikor bukkan fel az a „kuruc” név Felső-Magyarországon, amelyik már egyértelműen a Habsburg-ellenes felkelőkre utal. Némi zavart okozott e téren egy 1661-ben vagy 1662-ben kelt török levél, amelyben annak egyik kiadója a „*krux fiak*” kifejezést vélte felfedezni a „kuruc” név egyik megnyilvánulási formájaként. Miután ezekben az években a szóban forgó tájon semmiképpen sem lehettek Habsburg-ellenes felkelők, fölöttébb rejtélyesnek tűnt, hogy az egri Kászon pasa kiket nevezhetett így? A levél ellenőrzése tisztázta a problémát: félreolvasás történt. A valóságban a gyakori „kurvafiak” szó szerepel a levélben, aminek semmi köze sincs a „krux”, „kuruc” szavakhoz.²⁷

Meglátásunk szerint azonban téves az az álláspont is, amely, írásjegyek egybevetése alapján, az 1670-es évre datál egy „*kuroc*z” szót tartalmazó török levelet, mert arról tartalmi jegyek alapján egyértelműen bizonyítható, hogy nem 1670-ben, hanem 1676-ban íródott.²⁸ A *legelső, eddig ismertté vált, és kétségtelenül a Habsburg-ellenes felkelőkre utaló „kurucz” szóhasználat 1671-ből való.* A levélró Memi pasa egri beglerbég azon év szeptember 8-án arról értesítette Gyöngyöspata lakóit: leszállította a fejadójukat mert tekintetbe vette azt, hogy mekkora károkat okozott nekik az a „néhány *kuroc*z harcos, akik a környéken lévő falvakat megtámadták.”²⁹ Az eredetileg törökül írt levél német nyelvű kiadásában az idézett rész így szerepel: „haben einige der *kurus* (*krus, kurs*) *Krieger* die in der Umgebung (liegenden Dörfer) angegriffen.”³⁰ Noha a tartalmi jegyek ennek a levélnek a keltezésével kapcsolatban is vetettek fel bizonyos ellenvéleményeket, hiszen a köztudatban az él, hogy a bujdosók harcai — amelyek a felső-magyarországi lakosoknak károkat okoztak — csak 1672-ben kezdődtek, de végül is a levélró személye eloszlatja a kételyeket. Memi pasa ugyanis kizárólag az 1671-es esztendőben viselte az egri beglerbégi tisztelet, így el kell vetnünk azt a lehetőséget, hogy a szóban forgó irat későbbi években kelt volna.³¹ A levélben említett hadakozás így az 1670-es felső-magyarországi felkelésre vonatkozik, a „*kuroc*z”, „*kurusz*” megnevezés pedig azokra a Habsburg-kormányzat elől menekülőkre, akik 1671 tavaszán nagy tömegben elárasztották az Eger környéki török hódoltsági területeket.³²

Memi pasa levele több vonatkozásban is módosítja a „kurucz” elnevezés eredetéről vallott nézeteinket. Történetírásunk általánosan elfogadott álláspontja szerint Felső-Magyarországon először a császári katonák nevezték „kurucok”-

27 L.: Studia Turcica. Budapest, 1971. 76–77. o. V. ö.: Hadrovics L.: i. m. 118. o.; Hegyi K.: Egy világbirodalom végvidékén. Budapest, 1976. 177. o., továbbá Vass E.: Az egri pasák levelcí az első kuruc mozgalmakról (1671–1683). Az Egri Vár Híradója. 1977. 13–14. sz., 16. o.

28 Hadrovics László az írásjegyek alapján 1670-re teszi a levél keltét (i. m. 118. o.). Meglátásunk szerint vele szemben Blaskovicsnak van igaza, aki 1676-ban jelölte meg e levél keltét (Studia Turcica, 1971. 83. o.), amikor is a levélró Muszli pasa egri beglerbég volt. A levélró személye perdőntő ebben a kérdésben. 1669–1670 között Hüsejin pasa volt az egri beglerbég, akit még 1670-ben Ali pasa váltott fel. L. erről: Levéltári Közlemények, 1933. 125–127. o. A levélró személyén túl az írás tartalma is ellentmond az 1670-es dátumnak, amiről l. többek között Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban — HK) 1897. 306. o., valamint Varga I. (szerk.): A kuruc küzdelmek költészete. Budapest, 1977. 747. o.

29 Vass E.: i. m. 6. o.

30 Studia Turcica, 1971. 80. o.

31 Vass E.: i. m. 19. o. Itt is tévesen van feltüntetve Muszli pasa 1670. áprilisi egri beglerbég-sége.

32 Uo. 5. o. V. ö.: Paris Spankau felső-magyarországi főkapitány 1672-es kiáltványával: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fasc. 171. no. 1398. L. még Pauler Gy.: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. Budapest, 1876. II. k. 95. o.

nak a Habsburg-ellenes felkelőket 1672 végén illetve 1673 elején.³³ Ebből a fel-tételezésből logikusan következett az, hogy a szót latin vagy német eredetűnek gondoltuk, s annak pejoratív jelentését kerestük, hiszen — korábbi ismereteink szerint — már az első alkalommal is megbélyegző szándékkal, gúnynévként használták ezt a megnevezést.³⁴ Noha voltak korábban is olyan nézetek, hogy a Habsburg-ellenes felkelőkre használt „kurucz” szavunk török eredetű,³⁵ ezek azonban nem támaszkodtak elfogadható dokumentációra. A teljes bizonyosságot ez az 1671-es levél szolgáltatja, amely nem csupán a szó török eredetét igazolja, de eligazítást nyújt annak kezdeti jelentésére is.

A török szakmunkák a magyar „kurucz” szó török eredetét nem egyformán magyarázzák. Akadnak akik úgy vélik, hogy „*khurudz*” = „felkelő” jelentésű szó került a magyarba.³⁶ Mások szerint a görög „*kurosz*” — eredetileg rablót jelentő szó, amely romlott alakban „*bozma*” = „felkelő” jelentéssel került a török nyelvbe — vált a magyarországi török pasák szóhasználatában a Habsburg-ellenes felkelők nevévé.³⁷ Meglátásunk szerint ez utóbbi magyarázat a helytállóbb, hiszen a felkelők török nyelvű megnevezésében sehol nem szerepel a „*khurudz*” alak, hanem a „*kurosz*” vagy „*kurusz*”-forma. S talán nem is véletlenül! Az egykorú török levelekből világosan kitűnik az is, hogy a magyarországi török tisztségviselők alapjában ellenérzésekkel viseltettek a területükre menekült, ott élősködő — nemegyszer garázdálkodó — felkelőkkel szemben. Meglehetősen ellentmondásos és váltakozó volt a porta magatartása is irányukban.³⁸ Ezek a momentumok arra utalnak, hogy talán nem is véletlen volt a magyarországi török vezetők részéről a „*kurosz*” vagy „*kurusz*” szó alkalmazása a „*khurudz*” helyett, amit viszont a bujdosók követői nem nagyon sérelmezhettek a portán, hiszen a rájuk alkalmazott szónak már „felkelő” volt a domináló jelentése

Ami e török elnevezést átvevő császári katonákat illeti, nyilvánvaló, hogy ők nem a magyar „felkelő” értelemben kezdték használni a „*kurocz*” szót! Már csak azért sem, hiszen „felkelő” volt a neve a király parancsára hadba szálló nemeseknek és megyei portális katonáknak is.³⁹ Mielőtt azonban véglegesen állást foglalnánk ebben a kérdésben, próbáljuk meg nyomon követni, hogy időrendi sorrendben mikor, kik használták ezt az új nevet a Habsburg-hatalom ellen fegyvert fogók jelölésére?

1671-ből eddig más forrás nem került elő. 1672 végéről is csupán egyetlen adatot ismerünk arra, hogy a Habsburg-szolgálatban álló katonák már hasz-

33 L. erről *Pauler Gy.*: i. m., Századok, 1869. 175. o., vagy *Babocsay I.*: Fata Tarczaliensia azaz Tarczal városának főbb változásai 1670—1700. *Kiadta Rummy K. Gy.*: Monumenta Hungarica sermone nativo scripta. Pest, 1815. I. k. 35. o. és *Cserei M.*: i. m. 51—52. o.

F. Posch is azt írja: „... das Wort Kuruzzen erst 1673 erstmalig auftraucht.” *Flammende Grenze. Die Steiermark in den Kuruzzenstürmen.* Verlag Styria. Graz—Wien—Köln, 1968. 351. o.

34 L. *Angyal D.*: Késmárki Thököly Imre 1657—1705. Budapest, 1888. I. Rész, 58—59. o. V. ö.: *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában. Budapest, 1978. 204. o., ahol némely megállapítás az újabb adatok és eredmények alapján bizonyos korrekciót igényel.

35 L. erről pl. *Pauler Gy.*: i. m., Századok, 1869. 175. o., vagy *Szederkényi N.*: Heves vármegye története. Eger, 1891. III. k. 105. o., vagy *F. Posch*: i. m. 351. o.

36 *Vass E.*: i. m. 6., 16. o.

37 Uo. v. ö.: *HK 1896.* 327. o., ahol a szó török írással „*kurusz*”-formában szerepel. Rasid efendi az idézett helyen különben azt írja, hogy 1682. augusztusában Ozmán pasa volt az egri beglerbég, ami ellentétben áll *Vass Előd* azon adatával, miszerint ebben az időben Ali pasa töltötte be ezt a tisztelet. i. m. 19. o.

38 Az 1677. január 2-i hevesi tanúvallomási jegyzőkönyvekből kiténik, hogy a magyarországi török tisztségviselők óvakodtak fellépni a kurucok ellen. Egy „fő török” mondotta: „ha itt száll a kurucz, nekem is tartanom kell”. Jászberényben egy másik „fő török” szót emelt a kurucok ellen, mire az egyik kurucz rögvést agyonlőtte, s emiatt semmi bántódása nem esett. Az adatokat l. *Szederkényi N.*: i. m. III. k. 120. o. A porta változó állásfoglalására l. pl. *Rozsnyai Dávid* 1670-es követjelentését (TT 1882. 873. o.) és vesd azt össze a *HK 1897.* 309. oldalon található adattal.

39 Erről többek között *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972. 23—31. o.

nálták ezt a szót. Erről is Pauler tájékoztat bennünket, aki a „kurucz” szó 1645-ös előfordulásával találkozott! A már idézett nagy tanulmányában elmondja, hogy 1672 végén „az alföldi hadaktól” (ti. a bujdosóktól) Putnokot visszafoglaló füleki, korponai és hajnásckői végvári katonák a „rebellióban” való részvétellel gyanúsítottakat rút szitkok között „kuruczok”-nak nevezték.⁴⁰ Minden bizonnyal nem tekinthető véletlennek, hogy a Habsburg-szolgálatban álló katonák közül azok használták először a „kurucz” nevet a felkelők gúnyolására, szidalmazására, akik helyileg is a legközelebb voltak az egri törökökhöz, és szoros érintkezésben voltak azokkal.⁴¹ Babocsay Izsák tarcali nótárius — Cserei Mihályhoz hasonlóan — az 1673-as esztendőre teszi mind a kuruc mind a labanc gúnynevek ismertté válását, terjedésük kezdetét.⁴² A labanc névnek valóban nincs az 1673-as előfordulásnál korábbi említése. Sőt a résztvevők leveleiben csak egy esztendővel későbbben találkozhatunk azzal!⁴³ Az hogy mind a két név gúnyszóként került alkalmazásra a szemben álló felek részéről, több egykorú írásból bizonyítható,⁴⁴ viszont máig is vitatott a labanc szó keletkezése és eredeti jelentése.⁴⁵ Csupán hipotetikus magánvéleményként szeretnénk megkockáztatni azt a gondolatot, hogy a szó valószínűleg a „loboncos” értelemben született, bár egyáltalán nem kizárt más eredet helytállósága sem. Azt azonban egyértelműen és kategorikusan ki merjük jelteni, hogy nem állja meg a helyét az a nézet, amely szerint a „labanc” szót kizárólag császárpárti — németpárti — magyarokra alkalmazták volna.⁴⁶ Számos kétségbevonhatatlan forrásértékű adat bizonyítja azt, hogy a „labanc” nevet megjelenséttől fogva alkalmazták idegen etnikumú császári katonákra is. Szabadjon röviden hivatkozni a Debrecenben levő bujdosó nemesek 1675 végén írt levelére, amelyben azok Teleki Mihálynak jelentik: „pro die 6. novemb. német, horvát s magyar seregek alájövéen Debreczen felé, visszajöttökben jelesen a labanczok bejövén a csapó utcai kapun . . . stb.” Ezt erősíti meg többek között Hain Gáspár 1676-os bejegyzése, s a későbbi időkből Cserei Mihály szóhasználata is.⁴⁷ A történeti tények tükrében nem tartjuk megalapozottnak a labanc névnek a „tollas” szó-

40 Századok, 1869. 175. o. Koháry István füleki főkapitány írja 1673 januárjában: „Összel 16-generális úr parancsából jó részit a vitézlő rendnek magammal vittem az armada mellé.” (Szederkényi N.: i. m. III. k. 105. o.) Rendkívül érdekes momentum: Bélyky Pál füleki vicekapitány, aki „pör rebellisek”-nek nevezte a Putnokot elfoglaló felkelőket az 1672. október 18-án írt levelében, még nem használta rájuk a „kurucz” elnevezést és nem hozta őket összefüggésbe Dózsa „crutius”-aival. Ez többek között arra is utal, hogy az egri töröktől hallott és átvett név a katonák között terjedt először. TT 1898. 232. o.

41 Így pl. a rabok kölesönös cseréjénél, váltságdíjak megbeszélésénél stb. L. erről többek között egri törökök 1680. szeptember 8-i levelét a füleki magyarokhoz. Országos Levéltár (a továbbiakban — OL) P—125. Eszterházy Pál nádor lt. 69. k. 6627. sz.

42 Babocsay I.: i. m. 32. o. „Ezen esztendőben kezdetének legelsőben az alsó párton levő magyarok Kurucz névvel, a német nemzet mellett a király O Felsőge hívségében hadakozó, és amaz mellett csatázó ismét Labancz nevezettel egyik félnek a másiktól való megkülömböztetésének okaért nevezetni.” V. ö. Cserei M.: i. m. 52. o.

43 Ez ideig egy 1674-es kurucz levélben lehet legelőször kimutatni a „labanc” név használatát. Gergely S.: Teleki Mihály levelezése. Budapest, 1912. VI. k. 552. o. Ez az adat önmagában is cáfolja Hadrovics Lászlónak azt a megállapítását, hogy a „labanc” szó csupán 1676 után „egy-két év múlva” jelenik meg a szóhasználatban (i. m. 122. o.). L. még az 1676-ban keletkezett „A labancz magyarokhoz” c. verset: Varga I.: i. m. 176., 178. o.

44 A Pauler által idézett gómöri vizsgálati jegyzőkönyv adata mellett (Századok, 1698. 175. o.) l. még Hain G.: i. m. 449. o. vagy Angyal D.: i. m. I. rész 58—59. o.

45 Erről többek között Révai Nagy Lexikona XII. k. 397. o. V. ö. Új Magyar Lexikon, IV. k. 296. o., vagy A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára, II. k. 699. o.

46 L. erre Hadrovics L.: i. m. 121. o. V. ö. Kővári L.: i. m. V. k. 147. o., vagy Szűcs I.: i. m. II. k. 442. o.

47 A levelet l. Deák F.: i. m. 31. o. A kiadásban a keltezés hónapja tévesen október 10., de hogy ez nyilvánvaló tévedés, azt egyértelműen bizonyítja éppen az idézett levélrészlet is. A helyes dátum 1675. november 10. Hain Gáspár szintén azt írja, hogy „die Kayserlichen wurden von Ihnen genennt Labantz” — ami egyaránt vonatkozik mind a német mind a magyar császári katonákra (i. m. 449. o.). Ugyanez tűnik ki Cserei Mihály későbbi szóhasználatából is (i. m. 198. o.). Különbösen azt, hogy kezdetben az idegen zsoldosokat nevezték labancoknak, alátámasztja a szónak akár a „loboncos”, akár a „lobbants” eredetítése is. Ez a kurucokétól eltérő ruházatra, hajviseletre vagy fegyverzetre utal, hiszen a Habsburg szolgálatban álló magyar katonák ruházata, hajviselete és fegyverzete semmiben sem tért el a kurucokétól.

val való összekapcsolását sem.⁴⁸ A tollbokréta-hordás ősidők óta el volt terjedve mind a török katonák, mind a Habsburg-hatalom ellen küzdő erdélyiek között is.⁴⁹ A szókapcsolást alátámasztani látszó egyetlen adat, a Thököly naplójából idézett „*talas*” szó elírás, vagy téves olvasás eredménye az eredeti „*talpas*” helyett, amely szó gyalogos katonák jelölésére szolgált mind Habsburg-szolgálatban, mind a felkelők között.⁵⁰

Tovább követve a „*kurucz*” név terjedését, azt kell tapasztalnunk, hogy az — legalábbis az eddig ismertté vált források tanúsága szerint — nem volt túlságosan gyors. Például a fülekiekkel szoros érintkezésben álló Heves megyeiek ez évi előterjesztésükben még „*rebellisek csapatáról*” írnak.⁵¹ Az 1673-as tanúvallatások idején Kapy Gábor Sáros megyei nemes is „*rebellis vezérek*”-nek nevezte a bujdosók parancsnokait.⁵² Jóllehet a Gömör vármegyei Csetneken egy szlovák nyelvű számadáskönyvben már 1674-ben többször is előfordul a „*kuruc*” megnevezés a nyilván horvát végbeli katonáktól hallott „*kruczj*”, „*kruczo*” alakokban, a lőcsei főbíró például az adott évi krónikabegyjegyzésében még mindig „*die Ungern Mal'contenti*” néven szerepelnek a felkelők.⁵³

Időrendben tovább vizsgálva a forrásokat Abdullah hatvani kádi 1675. április 2-án kelt végzésében azt olvashatjuk: több gyöngyösi és püspöki tanú vallja, miszerint Gyöngyös és Püspöki között a „*kuruczok*” — a török leírásban „*kurslar*” — egy boszorkányt megégettek. A tanúk azt vallják, hogy ők semmit nem tudtak előre a dolgról. Különben is hogyan tudtak volna ötszáz „*kuruczczal*” szembeszállni.⁵⁴ Ebben az esztendőben már Strassoldo kassai kapitány is így nevezte a felkelőket a váradi pasának írott levelében. A felső-magyarországi császári parancsnok német, horvát és magyar végbeli katonákkal megrohanta a szultáni „*khász-birtok*”-nak számító, de egyúttal az erdélyi fejedelem tulajdonát is képező Debrecen mezővárost. Még december 7-én levelet írt a váradi beglerbégnek, amelyben elmondta: azért jött Debrecenbe, mert itt „*az égető pogánynál pogányabb kuroczoknak* vagyon fészkek, az honnét az mi földünkre (ti. Felső-Magyarországra) kiütvén, az szegénységet pusztítják, marháit hajtják, az embereket levágják és ismét az prédával ide az megnevezett helyben jönnek.”⁵⁵ Kállai Fényes István, Debrecen poétai talentumokkal megáldott nótáriusa részletesen elmondja, hogy a császári katonák „*Keresik az Kruczot széjjel a városban*”. A hosszú versben többször szerepel a „*kurucz*” és a „*krucz*” alak, de ugyanígy „*rebellisek*” megnevezés is.⁵⁶ Maguk a megtámadottak és

48 *Hadrovics L.*: i. m. 122. o.

49 A nem császári katonák tollhordására a sok egykorú adat közül l. pl. *Cserei M.*: i. m. 7. o., *Szamosközy I.*: Történeti maradványai. MHHS XXX. k. 326. o., *Kemény J.*: i. m. 117. o. vagy éppen az idézett 1643-as jelentés: EOE X. k. 357. o.

50 A hivatkozott hely *Torma K.* (kiad.): Késmárki Thököly Imre Naplója az 1676–1678. években, MHHS XVIII. k. 5. o., ahol ez olvasható: „... ebédre mentem Monostorra, az hol is bizonyosan értém Kapnik felé menvén nyavalyás Gyulaffi uram az szorosban az havason az császár részéről való tolvaj talasoktul való megöletését...” A meggyilkolt személy Gyulaffi Mihály volt, akit Habsburg-szolgálatban álló „*talpasok*”, vagyis „*gyalogosok*” ölte meg. Itt minden kétséget kizáróan téves olvasásról, vagy egyszerűen sajtóhibáról van szó. Különben sem Thököly sem más kuruc egyetlen levelében sem nevezte „*talasok*” (= „*tollasok*”) néven a császári katonákat. A császári és kuruc oldalon egyaránt megtalálható „*talpasok*”-ra l. többek között *Takács S.*: A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908. 132–133. o., vagy *Kardos T.*: (szerk.) Régi magyar drámai emlékek. Budapest, 1960. 2. k. 361. o.

51 *Szederkényi N.*: i. m. III. k. 109. o.

52 A vallomás található: Egrí Káptalan hiteleshelyi lt. Prot. Seriele O no. 148. V. ö. HK 1895. 215–216. o. és *Szentsei György* daloskönyve. Budapest, 1977. 323. o., valamint EOE XV. k. 317. o.

53 *Hain G.*: i. m. 429. o. Az 1674-es, szlovák nyelvű előfordulásokat idézi *Hadrovics L.*: i. m. 120. o.

54 *Fekete L.*: Gyöngyös város levéltárának török iratai. Levéltári Közlemények, 1933. 132. o.

55 A tábornok id. levelét l.: EOE XVI. k. 234. o. V. ö.: Uő. más leveleivel: EOE XVI. k. 242–243. o., továbbá *Angyal D.*: i. m. I. rész, 131. o.

56 A „*Debreczen városa sirlams esetinek és keserves gyászos passzióinak rövid versekben lerajzolt consignatiója*”-t kiadta *Révész I.*: Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1871. 573–584. o. Kivonatossan megjelent: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Budapest, 1953. 195–201. o. A vers szerzője szerint Strassoldo generális ez alkalommal használta mind a „*rebellis*”, mind a „*kuruc*” megnevezést a felkelőkre. Újabbán: *Varga I.*: i. m. 154–160. o.

séget és nyomorúságot szenvedtek a *kuruczok s azok képében járó latroktól?*” „A Tiszán innen járó kuruczok is zászlónként jönnek” — írta februári levelében Koháry István füleki főkapitány, noha ő korábban — katonáival ellentétben — nem nevezte így a felkelőket. Ez év júliusában a környéken birtokos Balassa Bálint Korponán így humorizált a Kohárynak írott levelében: „az én ménesem noha hodult, még is az Ibrahim bék szerelemben esett az kanczáim-mai, *kuruczok* voltak az vőfélyek, elsőben Szécsénben hajtván, Hatvanban volt velők a bék lakodalma”. A levélíró beszámol arról is, hogy „Detva tájékán gyakorta sétálnak az *kuruczok* gyalogosan”, akik ellen nem tudnak mit tenni, mert „a lovakat már egynehány évben fárasztottuk, de nehéz az erdőből kivadászni az *talpasokat*.”⁶⁵ 1678 márciusában Szolimán szolnoki szandzsákbég arra kérte Thököly Imrét, hogy a török uralom alatt levő parasztokat, „az hatalmas győzhetetlen császár jobbágiát ne engedd *kurocczá lenni*.”⁶⁶ Ibrahim aga, a lókedvelő hatvani bég viszont ez alkalommal azt kifogásolta, hogy Thököly „az *magyar kurocz hadaknak* némely részével az elmúlt napokban Giön-giös városára jött volna...”⁶⁷ Mehmed pasa — az 1678—79-es évadban „soros” egri beglerbég — 1679. májusi levele arról tájékoztat bennünket, hogy „Sajó Gömör vármegyéiben levő s lakozó hatalmas és giőzhetetlen császárunknak szerája alá fejet hajtó és adózó városi és falusi jobbági nemesek és parasztok jüvén az egri becsületes Divánba és nagy panaszzal jelentik, hofi igen nagy inségbe vannak és volnának az sok alá s fel jövő latrok miatt, kik *kurocz és labancz névvel* tolvajságban járnak.”⁶⁸

Noha az 1676-ban keletkezett „labancz magyarokhoz” írt vers bujdosó-prédikátor szerzője már „szegény kurucz”-nak nevezi sorstársait, az első olyan eddig ismertté vált levél, amelyben a harcolók maguk is így nevezték magukat. csak a következő esztendőből származik. A júliusban kelt írásban „az alsó pártton nyomorgó igaz magyarok” szemrehányásokkal illetik Eperjes lakóit, akikben csalódníuk kellett, noha „eleitől fogván az igaz kurucz táboron szép híre-neve volt kegyelmeteknek.”⁶⁹ Itt bukkan elő elsőként határozott különbségté-teli szándék az „igaz kuruczok” és a csak kuruc névvel járó tolvajkodók kö-zött, noha — amint arra már utaltunk — az 1677. január 2-án felvett Heves megyei tanúvallatási jegyzőkönyvben is különbséget tettek a „kuruczok” va-lamint az „azok képében járó latrok” között. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg Pap Izrael bujdosó vezér 1678 októberében írt levelében is, amelyben a ku-ruc kapitány elhatárolta magát azoktól, akik „hadnagyságokon és zászlókon kí-kívül az *mi színünk és kurucz nevezetünk alatt* aféle nemességet és szegénysé-get sattzoltató (ti. sarcoltató) *tolvajok*.”⁷⁰ A későbbi kuruc generális Károlyi Sándor úgy emlékezik vissza az 1678-as esztendőre, hogy akkor a szállásadó gazdáját, Barkóczy Zsigmondot, „az *kuruczok* megölték ugyanott Ungvár

⁶⁵ Szederkényi N.: i. m. III. k. 103. o. Ugyanebben az esztendőben Rápóti Mihály hadházi prédikátor azt jegyezte föl: nem tudja mennyi hallgatója van itt, „mivel igen el fogytak vala, rész szerint a *kuruczoknak* kóborlása miatt...” L. erről Rácz I.: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. 151. o. V. ö. Szendrei J.: Miskolcz város története és egyetemes helyírata. Miskolcz, 1889. III. k. 344. o.

⁶⁶ A levelet l.: OL G-2 Thököly-szabadságharc lt. Thököly Imre levelezése. Vass Előd így ösz-szegzi kutatási eredményeit: „Az egri pasák itt ismertetett tíz leveléből a kilenc magyar nyelvű-ben a kuruc szó leírása mindig következetesen »kurocz«, amíg az egyetlen török nyelvű le-vélben »kursz«, vagy »kurosz« az arab betűs leírás kiolvasása, tehát a török »kurosz« (= fel-kező) szóval azonosítani lehet.” (i. m. 9. o.) Karácson Imre Rasid effendi leírásában „kursz”-nak olvasta ki az arab betűs leírást: HK 1896. 327. o.

⁶⁷ OL G-2 Thököly-szabadságharc lt. Thököly Imre levelezése.

⁶⁸ Studia Turcica, 1971. 86. o.

⁶⁹ A levelet l.: OL Kam. lt. Repraesentationes, 3239. sz. (Benczédi László szíves közlése, akinek ezúton is köszönetet mondok segítőkösztségéért.)

⁷⁰ Szendrei J.: i. m. III. k. 349. o. L. még uo.: 530. o., valamint TT 1893. 531. o.

alatt.”⁷¹ 1679 végén írt egyik levelében már Thököly is használta a felkelők új nevét, amikor azt írta: „Laborda elküldvén három compania németet Aszaló felé vizsgálni, ha valami *kurucz* nincsen-é a tájon?”⁷²

A szóhasználat terjedése dacára azért akadtak olyanok, akik ezután is kerültek a „kuruc” megnevezést. Egyesek — mint például Cobb tábornok — nyilván túl enyhének találták ezt a nevet és továbbra is „rablók”-nak vagy „láza-dók”-nak hívták a felkelőket.⁷³ Mások — mint például Wesselényi Pál bujdosó vezér is — talán sérelmesnek érezvén a rablót és felkelőt egyaránt jelentő és török eredetű megnevezést, kerültek a „kuruc” szónak még a leírását is.⁷⁴ Nem használták ezt a szót az 1678-ás kuruc támadás vezetői sem, akik így írták alá a harcokról küldött beszámolójukat: „Istenünk dicsőségéért s hazánk lelki, testi szabadságáért fegyvert viselő grófi, úri, főnemesi lovas és gyalog rendből álló Magyarország közönségesen.”⁷⁵

Vajon hogyan alakult a „kuruc” név használata és vállalása azután, hogy az ifjú Thököly Imre lett a bujdosók vezetője? Az a történeti személyiség, akinek a neve közel negyedszázadon át fémjelezte a Habsburg-ellenes küzdelmeket, és aki ezen idő alatt oly sokak számára volt — a nagy költő szavaival élve — „egy ágbán szabadulás béklyó, protestáló hit, s küldetéses vétó”!

Kurucok a „kuruc-király” zászlói alatt

Jóllehet a fiatal menekült főúr már 1677-től kezdve egyre növekvő szerepkört kapott a küzdelemben, vitathatatlan vezérségét, cselekvési önállóságát inkább csak 1679 nyarától lehet számítani.⁷⁶ Attól az időtől, amikor kiáltványának tanúsága szerint kijött Erdélyből a hadak közé, hogy „az eddig lött s naponként leendő rendtelenségeket, confusiokat rendben hozzam, és a *magyarságot a haza szolgálattjára össze gyűjtem* és a sok otthon lakó és elviselhetetlen iga alatt nyögő s préda alá jöttet szegénységet is a nagy nyomorúság alól Istenem segítségéből felszabadítsam”. Az új vezér ebben a kiáltványában nem nevezte a katonáit kurucoknak.⁷⁷ Kerülte ezt a megnevezést az 1681 nyarán kiadott hadiszabályzatban is, jóllehet abban halálbüntetést helyezett kilátásba annak aki „*Labanczá léssen*” — tehát császári szolgálatba áll.⁷⁸ Amikor a szoboszlói gyűlésen kikiáltották őt a bujdosó hadak generálisává, így esküdt: „mivel az én *bujdosó nemzetem* az generálisságban engem confirmált én is kötelezem arra magamat, hogy kit kit maga rendiben s becsületiben megtartok . . . mindenek felett *bujdosó nemzetemmel* együtt élek s halok.”⁷⁹

Talán a kuruc-vezér valami okból nem vállalta volna a szívesen „kuruc” nevet? Az idézett forrásokon kívül ezt látszik alátámasztani az a körülmény is, hogy például az 1676—1678-as hadieseményeket rögzítő Thököly-naplóban sem fordul elő ez a szó! Ennek azonban ugyanakkor ellentmond egyrészt a már

71 Gr. Károlyi Sándor önéletrajza és naplójegyzetei. (kiadta Szalay László) Pest, 1865. 5. o. L. még uo. 9. o. (Károlyi a jelzett időben 9 esztendő volt.)

72 *Deák F.*: i. m. 275. o.

73 *Szedérkényi N.*: i. m. III. k. 132. o. Más levelében Cobb felváltva használta a „kuruczok” és „tolvajok” megnevezéseket. L. uo.: 344. o.

74 Századok, 1872. 273. o. V. ö. *Deák F.*: i. m. 246—248., 254—256., 269—270. o. A magyarokkal együtt harcoló franciák 1677-ben is magyarországi elégedetleneknek nevezték a kurucokat. L. erre a „Párisi Gazette” 1677. évi 108. számában közölt hadijelentést a nyalábi csatáról: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. I. k. 300—303. o.

75 HK 1893. 478. o.

76 L. erről bővebben: MHHS XVIII. k. 185—189. o.

77 OSZK Kézirattár 3763 fol. lat. 83. sz.

78 Uo. 86—90. sz.

79 *Deák F.*: i. m. 123. o.

idézett 1679-es levél, de például az az 1681-es utasítás is, amelyet Thököly Ugo-
csa vármegyének küldött, s amelyben többek között ezt olvashatjuk: „minden
igaz kurucz hatod nap alatt az én táboromon legyen!”⁸⁰ Ez az irat — valamint
több korábban idézett forrás — viszont azt tükrözi, hogy amikor a Habsburg-
ellenes felkelők vezetői maguk is „kuruczok”-nak nevezik a felkelőket, rend-
szerint hozzátézik az „igaz” szót is.⁸¹

E jelenség valószínű okaira később visszatérünk. Előbb azonban azt szeret-
nénk röviden áttekinteni, hogy a nyolcvanas években mikor, kik nevezték „ku-
ruczok”-nak a felkelőket?

Az fölöttébb érdekes, hogy a „Thököly haditanácsa” címen ismert hosszabb
költemény szereplői nem használják ezt a megnevezést, jóllehet a „*híti csavari-
tó kutya lobonca*” kifejezés előfordul a versben.⁸² Érdekes adalékot találhatunk
a szóhasználatra Szirmay András írásában, aki elmondja, hogy az „elégedetlene-
ket” „*vulgo*” nevezték „kurucz” néven a nyolcvanas évek elején.⁸³ Ennek azon-
ban ellentmondani látszik több egykorú forrás adata. Például a Habsburg-párti
Labsánszky János, a tekintélyes érseki titkár 1680 augusztusában írt levelében
többször is „*kuruczok*”-nak nevezte a felkelőket.⁸⁴ A breznóbányai piarista pa-
pok is azt panaszták: „Privigyei testvéreink a »*kuruczok*« elől Bajmóczra me-
nekültek.”⁸⁵ Abdurrahman aga pedig így címezve egyik 1680. évi levelét Thö-
kölynek: „a *kurocz-magyar* hadaknak fő generálisának”.⁸⁶ De az ekkor még
Habsburg-párton álló Ottlyk György is így emlékezett az 1680-as esztendő ese-
ményeire: „Tököli Imre maga sereggel érkezvén Hatvan tájárul mintegy hat-
ezer *lovas kuruczal* és háromszáz törökkel”.⁸⁷ 1681 augusztusában „a *kurocz
magyar hadaknak* gondviselő és parantsoló fő generálisának” titulálta Ali pasa
egri beglerbég Thökölyt.⁸⁸ Az erdélyi Keresztes Pál is azt jelentette októberben
Teleki Mihálynak: „hallám ugyan gróf uram (ti. Thököly) szolgájától, hogy a
kuruczok, gróf uram emberei Patakra, s Tokajban ki be járnak.”⁸⁹ Viszont érde-
kes adatot tartalmaz egy kassai jezsuita levele arra utalóan, hogy ő kiket te-
kintett „igazi kuruczok”-nak: „Marhákat hajtogatnak az *kuruczok* de azt mond-
ják, azok *tolvajok, az táborra nem akarnak menni*”.⁹⁰

Bár nem ismerünk közvetlen adatot arra vonatkozóan, hogy a törökök kö-
zött megforduló bujdosók mennyire ismerték a „*kurocz*”, „*kurusz*” török szó
kettős jelentését, de ilyenek híján is bátran feltételezhetjük, hogy nem voltak
tájékozatlanok ezen a téren. Már csupán a természetes emberi kíváncsiság is
affelé hajtotta őket, hogy megtudakolják a törökök magyar tolmácsaitól, író-
deákjaitól: vajon mit is jelent az a szó, amellyel őket illetik? Azt nem tudjuk,
hogy ismerte-e valaki közülük a korábbi erdélyi „kurucz” nevet. Elvileg egyál-
talan nincs kizárva ennek a lehetősége sem, hiszen nem egy idősebb bujdosó
megfordult már „Öreg” Rákóczi György udvarában is. Mindenesetre az „*igaz*”
megkülönböztető szó gyakori használata erősen arra utal, hogy ezzel akarták
elválasztani magukat az időnként hozzájuk csapódó, vagy egyszerűen csak a

80 TT 1901. 397. o.

81 A fentebb idézetten kívül l. erre pl. Dióssy Mihály 1683. március 16-i levelét Kazy János-
hoz: OL Kam. lt. Litterae ad cameram exarate 1683/138. (Benczédi László szíves közlése.)

82 Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. 214. o. V. ö.: Varga I.: i. m. 216. o.

83 TT 1882. 402. o. Amikor a zempléni nemes egykori iskolatársa, Thököly zászlója alá állt,
nem használta a „kurucz” nevet.

84 HK 1913. 279—282. o.

85 Századok, 1934. 597. o. V. ö.: TT 1884. 100—101. o.

86 EOE XVII. k. 82. o.

87 MHHS XXVII. k. 9. o.

88 OL G-2 Thököly-szabadságharc lt. Thököly Imre levelezése.

89 Deák F.: i. m. 295. o.

90 Géresi K.: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára, IV. k. 525. o.

„kurucz nevezet alatt prédáló” tolvajoktól, akikre valóban az eredeti „rabló” értelemben illett a görögből átvett török szó. Persze a határ megvonása csak nagyon bizonytalan és esetleges lehetett. A felkelők többsége ugyanis alapvetően a zsákmányból élt, s bizony a „sákmánolások”-nál a legszigorúbb tiltó rendelkezések dacára is mindennapos dolog volt a túlkapás, a kilengés, úgynevezett „igaz kuruczok” részéről is.

A felkeléssel rokonszenvező „Párisi Gazette” ugyan 1682-ben azt írta: „a nép és a parasztok minden féle élelmiszert visznek a felkelők táborába”,⁹¹ az egykorú magyar forrásokból korántsem ez az idilli kép tárul elénk. Mértékadó kortársi vélemény szerint a föld népe nem sok hasznát látta még az 1680-as fegyverszünetnek sem, mert „ennek alkalmatosságával a Kurucz a Labanczczal öszvetelálkozáván és megbarátkozzáván minden tartalék (ti. tartózkodás) és félelem nélkül harmad s negyed napig is eldorbézoltanak a szegény lakosoknak nagy kárával egy helyben.”⁹² Teleki Mihály az Apafi hűségén maradt bujdosó nemesekről is azt írta 1681 őszén, hogy azok mindenütt „hódoltatják, sarczoltattják s praedállják a Falukat.”⁹³ Egy évvel később Szabolcs megye közgyűlése arról panaszkodott, hogy a zászlók alatt levő — tehát „igaz” — kurucok „vármegyénket magok között felosztották és elviselhetetlen pénz, búza, gabona, fűszerszám és minden gondolható onusokkal és victuálékkal hetek és holnap számra annyira onerálják a szegénységet, hogy a töröknek való hódolásnak goutáját és az előtt való repartítiót is meghaladja.”⁹⁴ A jobbágyok szüntelenül amiatt panaszkodnak az egri „Diván”-ban is, hogy „nem állhatják az kuruczoknak sok dúlásokat.”⁹⁵

Folytathatnák az ilyen és ehhez hasonló egykorú adatok felsorolását, amelyek mind azt tanúsítják, hogy szinte lehetetlen éles határvonalat húzni a harcoló „igaz kuruczok” és a csak dúló, prédáló, inkább rabló mint katona valódi „kuroszok” között a Thököly fővezérsége alatti időben is. Valami ilyesféle tükröződik a somlyói Serédi Benedek 1682-es, Apafinak küldött jelentésében is. A levélírő, amikor a lakosságon élőszködő, dúló-fosztó felkelőket említi, a „kurucz” nevet használja, és tőlük elválasztva beszél „az szegény bujdosó magyarokról”.⁹⁶ Az ő szóhasználatában különben a „labancz” többnyire csupán a császárpárti magyarokra vonatkozik, azokra „kik magok nemzete ellen idegeneknek szolgálnak”, s az idegen katonákat „németek”-nek nevezi.⁹⁷ Azonban az ő szóhasználatára sem egyértelmű és következetes: 1684-ben például „lovass labanczok”-nak nevezi a szatmári idegen zsoldosokat is!⁹⁸

A kassai citadella elfoglalását követő időszak a felkelés tetőpontja volt. Ekkor adták át a törökök az uralkodói jelvényeket az Erdélytől immáron függetlenedett, s magát felső-magyarországi fejedelelemnek nevező Thököly Imrének. A törökök „király”-nak címezték őt, akárcsak Bocskai Istvánt annak idején. Rasid effendi török történetíró elmondja, hogy „a felső-magyarországiak kívánására Thököly Imre kuruc-király (a török szövegben »kurusz kral«) számára megíratott az athnamé.” „Fülel vára alatt az említett Thököly Imrének a szerzéken átadta a királyság jelvényét, a tigrát és a zászlót. Ónod és Fülel vára

91 Köpeczi B.: i. m. 51. o.

92 Babocsay I.: i. m. 64–65. o. V. ö. a „Csinom Palkó...” kezdetű vers 35. szakaszával (Varga I.: i. m. 480. o.)

93 Idézi Trócsányi Zs.: Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig. Budapest, 1972. 262–263. o.

94 Idézi Angyal D.: i. m. I. rész. 296. o. V. ö.: TT 1901. 397. o.

95 OL G-2 Thököly-szabadságharc lt. Thököly Imre levelezése. A problémáról bővebben Székely F.: Parasztság és honvédelem. Valóság. 1974. 7. sz.

96 EOE XVII. k. 263–266. o.

97 Az idézettek kivül uo. 305. o.

98 EOE XVIII. k. 225. o.

leromboltattak, Kassa pedig a *kurucoknak* adatott át.⁹⁹ Az udvari történetíró bizonyára a „*felkelő*” értelemben használta a „*kuruc*” megnevezést, de az athnamé levél és egyéb török hivatalos iratok megfogalmazói sohasem nevezik Thökölyt vagy követőit ezen a néven.¹⁰⁰ Nem úgy a magyarországi török tisztségviselők! Ali pasa egri beglerbég például 1683-ban is következetesen „*kuruczok*”-ról, „*kurucz vitézekről*” írt a Thökölynek címzett levelében.¹⁰¹

Nyugat-Európában ebben az időszakban sem használták a „*kuruc*” megnevezést. A mozgalom szövetségesei, pártolói általában „*magyar elégedetlenek*”-ről írnak, a szembenállók viszont Thökölyt „*Türkisch gegen Christen fecht*”, vagy „*Türkischer Vagant*” néven emlegették. Követőit az angol udvarban „*Teckelite turks*”-nek nevezték, míg az örökös tartományokban egyes források szerint már 1683-ban használták a „*Kruzitürken*” megnevezést is.¹⁰²

Magyarországon a változó és bizonytalan szóhasználat dacára is úgy tűnik, mintha a „*kurucz*” név Thököly sikereivel és két oldalról történt elismerésével párhuzamosan mind többek számára pozitív kicsengést kapott volna. Például Dióssy Mihály lévai harmincados 1683 márciusában lelkesen írta magát „*igaz kurucz*”-nak az utódja számára készült levélben.¹⁰³ Ennek ellenére az 1683 elején Kassán ülésező Thököly-párti rendek nem nevezték magukat így, s szinte kínos aggályossággal kerülte ennek a szónak még a leírását is Absolon Dániel, Thököly diplomatája, a tárgyalásairól készített beszámolóiban.¹⁰⁴ A problémát bonyolítja az, hogy a Habsburg-párton maradók viszont egyre általánosabban „*kuruczok*”-nak nevezték Thököly híveit, s nyilvánvalóan nem pozitív értelme-zéssel.¹⁰⁵

Sajnos, nem kapunk egyértelmű eligazítást e téren a korai *kuruc* költészet verseiből sem. Igaz ugyan, hogy a „*labancz magyarokhoz*” című vers szerzője már 1676-ban használta a „*szegény kurucz*” kifejezést, ennek ellenére a későbbben írt versekben is csak ritkán fordul elő ez a szó.¹⁰⁶ A túloldalon állók viszont, amikor nagyon élesen el akarják ítélni Thökölyt és híveit, nem „*kuruczok*”-nak nevezik őket. Egy 1683 végén keletkezett vers királypárti katolikus szerzője szitkozódó versében így szól Thökölyről: „*Törökkel bélelt te nyúzó, fosztó, / Pártütő, prédáló, lator, kóballó / Országbontó és vérontó, békés-ségbontó: / Te Thököly, papherelő, hazánk pusztító!*”¹⁰⁷ Úgy tűnik, hogy a vers szerzője a „*kurucz*” nevet nem tartotta eléggé sértőnek Thököly és katonái jelölésére. Erre utal különben az egyik szegénylegény-ének is, amelyben a következőket olvashatjuk: „*Ha ellene támadsz (ti. a német ellen) neved csak rebel-lis*”¹⁰⁸ „*Pártütők*”-nek bélyegzi Thököly katonáit Lipót 1693-as, Debrecen városának adott kiváltságlevele is.¹⁰⁹

Ezekből az ellentmondó adatokból nem kaphatunk egyértelmű feleletet arra,

99 L. Karácson I.: A török sereg átvonulása Magyarországon 1683-ban. HK 1896. 327–329. o.

100 Deák F.: i. m. 285–291. o. A hivatalos portai irásokban „*magyar nemzet*”, vagy „*magya-rok királya*” megnevezések szerepelnek. (Az itt közölt athnamé-levél dátuma téves!)

101 OL G-2 Thököly-szabadságharc lt. Thököly Imre levelezése. Egy török vélemény 1684-ből: „*Tököly fejedelem hada pengig tolvaj, ki felől azt itüljük, hogy országunk az ő hamis hadai miatt pusztul el.*” EOE XVIII. k. 241. o.

102 Köpezi B.: i. m. 130., 284., 304. és 308. o. A „*Kruzitürken*” 1683-as előfordulása Halász Előd professzor szíves közlése, akinek ezúton is köszönetet kívánok mondani segítőkészségéért.

103 Azt írta többek között: hiszi istent „*hogy két fejű sást többé nem viselünk, hanem az igaz magyarországi czimert mindenütt kitesszük.*”: OL Litterae ad cameram exarate 1683/138. sz.

104 A hivatkozott iratokat l.: TT 1833. Thököly katonáinak a megnevezése: „*magyar hadak*” vagy „*bujdosó magyarok*”.

105 L. többek között: Századok, 1872. 239. o.; EOE XVIII. k. 134., 224–225., 236. o.; MHHS XXVII. k. 22. o.; TT 1889. 718. o.

106 Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. I. m. 239–256. o. V. ö.: no. 318–326. o.

107 *Szentsei György* daloskönyve. I. m. 112. o.

108 Magyar Költészet Bocskaytól Rákócziig. I. m. 238. o.

109 Hajdú-Bihar megyei lt. IV/a 1021/a. Mohács utáni oklevelek, 203. sz.

hogy mi is volt az általánosan elfogadott értelmezése a „kurucz” névnek a XVII. század utolsó két évtizedében. A felkelők közül egyesek vállalták, mások láthatóan csupán akkor használták, ha nem lehetett elkerülni, de akadtak olyanok is, akik tartózkodtak ennek a szónak a leírásától is. Nem vált kizárólagossá e szó használata a szemben álló fél részéről sem. Mielőtt e jelenség okaira próbálnánk magyarázatot találni, tekintsük át röviden azt, hogy miként alakult a „kurucz” és a „labancz” nevek használata és vállalása a török kiűzését követő nagy Habsburg-ellenes küzdelem időszakában. Azokban az esztendőekben, amikor eddigi ismereteink szerint először írták le a „kurucz” szónak a Dózsa-féle paraszthadtól való eredeztetését is.¹¹⁰

Kurucok és labancok a Rákóczi-szabadságharc idején

Az a férfiú, akinek emlékét egy plebejus magyar költő úgy idézte: „*Hazánk szentje, szabadság vezére, / Sötét éjben fénylő csillagunk*” — az általa vezetett küzdelem történelmi helyét ekként határozta meg emlékirataiban: Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György után „*a szabadságnak ugyanezt az ügyét a francia király biztatására Apaffy Mihály karolta fel, Thököly folytatta a század végéig, s az isteni gondviselés csodálatos ütemben velem kezdte el az új század első évében.*”¹¹¹ E sorok tanúsága szerint az emigráns Rákóczi mostohaatyját a nagy erdélyi fejedelmek szabadságharcos utódjának és a maga elődjének tekintette. Tehát vállalta a korai kuruc hagyományokat is. Annál különösebb viszont, hogy nem vállalta — sőt a leghatározottabban elutasította — azt a „kurucz” nevet, amelyet Thököly — bár „igaz” jelzővel megtoldva — végül mégis a magáénak vallott!

E sorokat olvasva nyilván többen is felütik a fejüket: A kurucok Nagyságos Fejedelme nem vállalta volna, sőt megtagadta volna a kuruc nevet? Nem! Ez szinte hihetetlen! Valóban fölöttébb meglepő, mégis így igaz.

A II. Rákóczi Ferenc személyéhez kapcsolódó és a szabadságharc első okiratának számító „*Recrudescunt...*” kezdetű kiáltványban semmilyen formában sem fordul elő a „kurucz” szó.¹¹² Ami azonban ennél is különösebb: nem használta a fejedelem ezt a szót az 1705-ös híres gyömrői beszédében sem, amikor „a seregből egy fejjel kiemelkedve” közvetlenül beszélt a kuruc katonákhoz. Ez alkalommal ő is „*vitézli rend*”-nek szólította a katonáit: úgy ahogyan a végváriak is nevezték magukat korábban.¹¹³ Pedig ez a beszéd közvetlen hangvételű, a katonák érzelmeire apelláló volt, mégis — a fennmaradt fogalmazványi példány tanúsága szerint — eszébe sem jutott a fejedelemnek, hogy kurucoknak nevezze a vitézeit.¹¹⁴ Nincs nyoma ennek a szónak a többnyire Rákóczi által fogalmazott hadiregulamentumokban sem,¹¹⁵ de tartózkodott annak leírásától a szabadságharc után készített emlékiratokban és vallomásokban is.¹¹⁶ A leg-

110 *Cserei Mihály* 1709-ben kezdte írni a krónikáját Brassóban, a kurucok elől bujdosva. Amint írja: „nem lévén mivel töltenem az időt, úgy fogtam ez íráshoz”. Forrásaival kapcsolatban elmondja: „Első Apaffy Mihály erdélyi fejedelem ideitől fogva micsoda fátumokon forgott Erdélynek dolga, nem láttam még senkinek írását” — így ennek az időnek az eseményeiről hallomások, illetve a nyolcvanas évek végétől személyes tapasztalások alapján számolt be. I. m. 3–5. o.

111 II. Rákóczi Ferenc emlékiratainak 1951-es kiadása, 68. o. L. még erről *Deák F.*: i. m. 60., 65., 181. o. V. ö. *Szalay L.*: i. m. V. k. 139. o., *Angyal D.*: i. m. II. Rész, 65. o., *Köpeczi B.*: *A Thököly felkelés külpolitikája. Valóság*, 1974. 7. sz., 49. o.

112 Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Budapest, 1952. I/2. rész, 1039–1044. o.

113 Uo. 1022–1023. o.

114 Másolatban közölve uo.

115 Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához, I. k. 404–412. o.

116 Az idézet emlékiraton kívül l. a „Vallomások”-at (*Domján E.* [ford.] Miskolc, 1903.)

meglepőbb adat azonban a közelmúltban került elő: a szabadságharc elején egyes *tilalom* látott napvilágot a „kuruc” név használatát illetően!¹¹⁷

Jelenlegi ismereteink szerint Rákóczi sehol sem írt a kuruc névvel kapcsolatos averzióinak okairól, s ezért találgatásokra vagyunk utalva ezen a területen. Arról minden bizonnyal nem tudott, hogy hajdanában dédatyja udvari katonáit nevezték így, mert ebben az esetben — „Öreg” Rákóczi Györgyre oly büszke lévén¹¹⁸ — nyilván maga szorgalmazta volna e név használatát. Felmerül annak a lehetősége is, miszerint Rákóczihoz is eljutott volna az a Cserei által leírt vélelem, hogy Dózsa György parasztfelkelőire utalóan nevezték el a bujdosókat „kuruczok”-nak, s emiatt nem vállalta a nevet. Vagy talán a Thököly személyével és híveivel kapcsolatos ellenérzéseit vetítette volna ki a névre is, amellyel oly sokan nevezték Thököly katonáit? Mielőtt megkísérelnénk választ adni ezekre a kérdésekre, vizsgáljuk meg röviden, miként viszonyultak a „kurucz” névhez a szabadságharc más vezetői, valamint az egyszerű katonák.

Azt természetesen nem tudhatjuk, hogy a mindennapi élő beszédben kik, mikor nevezték magukat így. Arra vonatkozóan azonban van forrásanyagunk, hogy írásban a szabadságharc két olyan tábornoka használta először a „kurucz” megnevezést, akik korábban Habsburg-szolgálatban voltak. Eddigi ismereteink szerint Buday István egykori bihari alispán majd kuruc generális 1704. áprilisi körlevele az első olyan irat, amely a hadra sereglett jobbagyi állapotú katonákkal kapcsolatban használja „*az nemes hazát oltalmazó kurucz*” megnevezést.¹¹⁹ E szóhasználattal kapcsolatban megkockáztatható olyan vélemény, miszerint a kilencvenes évekig török fennhatóság alatt levő Bihar megyében nem volt pejoratív kicsengése a szónak sohasem, mert különben nem valószínű, hogy a kuruc generális éppen ebben a köriratban használta volna azt.

Némiképpen más a helyzet a következő forrás esetében, mert ott csupán a „kurucz” szó említése történik. Forgách Simon frissen átállt kuruc generális írta 1704 augusztusában Rákóczinak: „Bercsényi uram musikásai el tudják vonni az »*Rajta kurucz*« tánczot is.”¹²⁰ A Forgách által említett dalt az irodalomtörténet a „Csínom Palkó . . .” kezdetű közismert és közkedvelt verssel azonosítja, amelynek a keletkezését — szerintünk tévesen — a Rákóczi-szabadságharc idejére teszi. A „vitéz kurucok” mindenben felülmúlják a német katonákat — a hitvány „*labancz*”-okat, a „*darulábú, szarkaorrú nyomorult nemzetség*” fiait. Azokat, akiknek „*Elig nyílik fel a szája / Berdo kiáltásra*” és akinek „*Nem érne egy abadolmánt / Minden portékája*.” Az énekből világosan és egyértelműen kiderül az is, hogy kiket neveztek a kurucok „*labanczok*”-nak. „*Mert ő igen gyenge nemzet. / Szokott effélire, / Országában eleget kap, / Menjen hát helyire*”. E vers szerzője csupán a német zsoldosokat nevezi „*labonc*z”-nak, ami abból is kiderül, hogy külön szól a császári szolgálatban küzdő „*nagyszájú horvátok*”-ról. E közkedvelt kuruc vers újabb cáfolata annak, hogy a „*labanc*” szó *kizárólag* a császárpárti magyarok megjelölésére szolgált volna.¹²¹

Érdemes azonban ezt a verset még tovább elemezni, mert rendkívül tanulságos azt illetően is, hogy valójában kik is voltak a „*jó kurucz vitézek*”. Erről így szól a vers szerzője: „*Az vitéz kurucznak, / Van szabott dolmánya / Sarkantus csizmája, / Futó paripája*.” „*Az gyolog kurucznak, / Van frissen járása /*

117 R. Várkonyi Ágnes szíves közlése legújabb kutatási eredményéről.

118 II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Budapest, 1951. 66–68. o.

119 TT 1909. 280. o. V. ö. *Esze T.*: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. Budapest, 1951. 86. o.

120 A magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. 490. o. Forgách Simon Thököly apródjaként szolgált a „kuruc-király” udvarában.

121 Uo. 321–326. o. A vers, tartalmi jegyei arra utalnak, hogy az nem a Rákóczi-szabadságharc idején keletkezett, hanem jóval korábban, valószínűleg 1681 elején.

Mint Pelagus lónak, / Van sebes futása.” És vajon milyen öltözéket, fegyverzetet és felszerelést visel a „jó kurucz vitéz”? A lovas „karmazsin csizmát” a gyalogos pedig „gyönggyel fűzött bocskor”-t hord a lábán, „czipra farkasbőr”, kurta kis dolmány, nyuszital bélelt süveg csillagos forgóval van a testén, csontberakásos karabély, „dali” pár pisztoly, „aranyas szablya” a fegyverzete.

És az életeszménye? Arról is egyértelműen szól a vers: „*Nosza tehát hadnagy uram, / Duljuk fel jószágát, / Mint ellenségünknek / Hajtsuk el marháját!*” „*Ha rád támad pénziért, / Vágd be az ajtaját, / Furd meg a hordáját / Idd meg az borát!*” Felmerülhet a gondolat: talán csak a gazdagabb, tehetősebb ellenséggel szemben tanúsított ilyen kemény magatartást a „jó kurucz vitéz”? E vers — és számos más egykorú forrás — tanúsága szerint korántsem! Hiszen a szerző arra biztatja a katonákat: „*Az paraszt embernek / Fogd meg az szakállát, Hajtsd el az marháját, / Verd pofon ő magát!*”¹²²

Ez a „jó kurucz” ideál mind külsőségeiben, mind gondolkodásában és szokásaiban kísértetiesen hasonlít ahhoz a hivatásos magyar katonaeszményhez, amelyik talán a tizenöt éves török elleni háborúban alakult ki, élt tovább töretlenül az egész tizenhetedik századon át és átnyúlt a következő évszázadba is. A „Rajta kurucz” vagy „Csinom Palkó, csinom Jankó” verset, szemlélete alapján, írhatta volna a halhatatlan végvári „trubadúr” Balassi Bálint, Sárközy Máté, Debreczeni S. János, vagy a magyar katonaéletet is oly jól ismerő Rimay János is. A kurucz vers számos gondolata összecseng a régebbi katonaénekekével és világosan előtűnik belőle az is, hogy kiket tekintettek — vagy kik tartották magukat — „jó kurucz vitézek”-nek. Röviden megfogalmazva: azok a hivatásos, de szabad zsoldos katonák számítottak ebbe a kategóriába, akik semmiképpen sem találták a helyüket a mindennapi békés termelő munkában. Abban a foglalatatoskodásban, amelyet alapvetően éppúgy lenéztek, mint ama főnemesi származású végvári dalnok, a legsanyarúbb életkörülmények között is méltó foglalatatoskodásnak csupán a szabad katonaéletet tekintő, s bizony erkölcsi kérdésekben is ugyancsak szabados elveket valló és ilyen gyakorlatot követő Balassi Bálint.¹²³ A jó „hamari” lovakon frissen nyargalózdó kurucz lovast, vagy az erdők, ligetek rejtekútjait jól ismerő „talpas”-t tulajdonképpen messze-menően nem lelkesített semmiféle hajdúvárosi kiváltság — mint ahogyan annak idején a szabad hajdúk nagy részét sem, akik meg sem telepedtek a kapott földeken.¹²⁴ A termelőmunkából immáron végérvényesen kiszakadt, vagy abba soha bele sem kóstolt, kenyerét „karddal” kereső, „jó magyar katonát” egyedül a vitézi élet lelkesítette.

Vitézi élet — de milyen?

Annyi bizonyos, hogy semmiképpen sem az állandó zsoldos hadseregek zárt formák között zajló katonaélete. Ezt szinte csak végszükség esetén és csupán átmeneti időre vállalta a hivatásos magyar katonák legtöbbsége. A tizenöt éves háborúban a magyarországi hadszíntéren szabad hajdúnak szívesen elment még a végvári „iratos” katonák többsége is, de a harmincéves háború idején, főként nyugati harcterekre, már nehezebben mentek el a „jó magyar vitézek”. Ha

122 Uo. Újabb kiadás: *Varga I.*: i. m. 476–480. o. v. ö. többek között az „Egy bujdosó szegénylegény...” kezdetű verssel: „*Hol nem lehet, senkit nem bánt, / Két pénzt, garast ha ő elránt, / Nem sokat vét ő azeránt, / Az mit tanulta, csak úgy szánt.*” *Szentsei György* daloskönyve, i. m. 278. o. L. még pl. a „*Nosza hajdú, fírge varjú...*” kezdetű dalt, amely tartalmi jegyei alapján minden bizonnyal 1690-ben született. (uo. 310–314. o.)

123 L. erről bővebben *Benczédi L.*: Katonarétegek helyzete a török elleni várháborúban. HK 1966. évf. 4. sz. Legújabb összefoglalás e problémakörrel *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában, i. m. 57–61. o.

124 Erről bővebben *Rácz I.*: A hajdúk a XVII. században, 118. o.

idegen szolgálatra szorultak, akkor is szívesebben mentek a hasonló harcmódot és szokásokat követő lengyel hadba, mint a császári seregekbe.¹²⁵ Mi ezt a jelenséget hajlamosak voltunk elsősorban — és nem egyszer szinte kizárólagosan — a magyar katonák hazaszereztetével, a szülőföldre való ragaszkodásával magyarázni. Számos egykorú ének szívbe markolóan szép sorainak a tanúsága szerint ez a momentum sem hiányzott az okok közül. Hiszen még a törvényen kívül helyezett és kiirtásra ítélt szabad hajdúk leveleiből is váratlanul előtör a hazához való tartozás hitvallása. Az „édes Haza” emlegetése nem frázis a kuruc katonák leveleiben, s az érzéseiket költői formába öntő kuruc versekben sem. Úgyszintén az „édes Haza” védelmére való készség hangoztatása sem. Csupán arról van szó, hogy a haza védelmét a török elleni harcokban kialakult „magyar módon” akarják folytatni máshol, más ellenséggel szemben is. Emiatt talán Basta és Dampierre voltak az utolsók a nyugati hadvezérek között, akik élvonalbeli és elsőrendű katonaanyagnak tekintették a magyar katonarétegek tagjait.¹²⁶ Wallenstein már csupán kiegészítő szolgálatra tartotta alkalmasnak őket, nem beszélve Montecucoliról,¹²⁷ de nem volt sokkal jobb véleménnyel a hivatásos magyar katonaság korszerűségéről és az ebből adódó harcértékéről Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, vagy Zrínyi Miklós sem.¹²⁸

Bizonyos objektív és szubjektív körülmények találkozása folytán ez a katonaréteg — a „vitélző rend” — Thököly Imre vezérsege alatt érezte legotthonosabban, legjobban magát, s minden bizonnyal ezért vállalta szívesen az „igaz kurucz” vagy a „jó kurucz” nevet is. Legalábbis ez csendül ki többek között az 1706 végén vagy 1707 elején keletkezett „Szegénylegények éneké”-ből, amelyben Rákóczi közkatonaája azon kesereg, hogy „Nincs becsületi a katonának, / Mint volt régentén a kuruczoknak.”¹²⁹ A hajdani kuruczokra történő nosztalgikus utalás kétségtelenül a „kuruc király” hadinépére vonatkozik. Thököly alakja úgy vált egyre legendásabbá a talajtvesztett, kallódó magyar katonák gondolatvilágában, ahogyan távolodott hazájától. Ő volt az, aki bizony megbecsülte a „próbált vitézt,” a végvári katonát, vagy a mezei hadak szabad zsoldosát. Hadvezetésében nemcsak a gazdag zsákmányolással járó „napnyugati” portyáknak engedett teret, de annak a régi — még a „céhes zsoldosság” korára visszanyúló és a magyar végvárakban töretlenül tovább élő — szokásnak is, hogy a közkatona a haditanácskozásokon teljes joggal „voksolhassanak” döntő katonai és politikai kérdésekben egyaránt.¹³⁰

Ez a „szabad” katonavilág II. Rákóczi Ferenc idején egyre jobban beszűkült. A Nagyságos Fejedelem ideálja az állandó zsoldos seregek reguláris, a parancsot készséggel és feltétlen engedelmséggel teljesítő katonája volt. Ezért az ő számára akadályként mutatkozott a nemcsak „kuruc” nevet hangoztató, de a név alatt a korábbi hadakozási formákat és viselkedési normákat is tovább éltetni akaró „jó kurucz vitéz”. Úgy véljük, nem járhatunk messze

125 Nagy L.: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 181—196. o. és uő.: A végvári dicsőség nyomában, i. m. 149—157. o.

126 Az erre vonatkozó adatokat l. többek között Takáts S.: i. m. 35., 107—108. o.

127 Ballagi A.: Wallenstein horvát karabélyosai. Budapest, 1862., vagy Kanyaró F.: Montecucoli és Zrínyi vitája. TT 1887.

128 Bethlen Gábor véleményét l. Szilágyi S.: Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Budapest, 1887. 151. o.; I. Rákóczi Györgyét l. Szilágyi S.: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése, 214. o.; Zrínyi Miklósét l.: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Budapest, 1957. 394. o.

129 Magyar költészet Boeckaytól Rákóczilig. I. m. 335. o. V. ö.: Varga I.: i. m. 559. és 562. o.

130 Cseréi szerint Thökölyt azok a kapitányai tartották vissza a békés kiegyezéstől, „kik szegény legénységéből fegyverekkel mentek vala elé”, mert attól féltek, hogy ebben az esetben „el-esik tőlük is a sok praeda”. (I. m. 132. o.) Angyal Dávid azt írja Thökölyről: „Bujdosó maradt egész életén át, nemcsak sorsánál, hanem egész mívoltánál fogva is.” (I. m. II. Rész, 65. o.) L. még Benczédi L.: A vitélző rend ideológiája a Thököly-felkelésben. Történelmi Szemle, 1963. 1. sz.

az igazságtól, ha ezt a momentumot döntő szempontnak tekintjük Rákóczinál a „kuruc” név használatának nemcsak kerülésében, de kifejezett tiltásában.¹³¹

Érdekesen tükrözi a „kurucz” név vállalását majd elhagyását Bánffi László esete is. Ez az 1671-ben — tehát éppen a kuruc mozgalmak kezdetén — született erdélyi főnemes 1692-től Bánffi György gubernátor mellett szolgált a Habsburg-kormányzatot Erdélyben, majd más magas tisztségeket is betöltött itt. A Rákóczi-szabadságharc kitörésekor a görgényi vár főkapitánya volt. Itt, „a német commendánsnak magyar asszony lévén a felesége — írja Bánffi —, az várat akaratom ellen feladván, én is *kuruczczá lettem*.” Ekkor vállalta ezt a nevet, de a csatlakozást követően került annak a használatát.¹³² A „kurucz” szó használatához még annyit szeretnénk megjegyezni, hogy a Rákóczi-szabadságharc kitörésétől kezdve az osztrák források általában „Kuruzzen”-t írnak, míg más forrásokban általában „elégedetlenek”-ről vagy „rebellisek”-ről olvashatunk ebben az időszakban is.¹³³

A Rákóczi-szabadságharc-korabeli „labancz” szó használatáról már szölvünk. A lényegét úgy foglalhatnánk össze, hogy ezen idő alatt is voltak, akik csak a német katonákat, voltak, akik csak a Habsburg-párti magyarokat hívták így, de talán azoknak a száma volt a legnagyobb, akik mindkét kategóriára a „loboncz”, „laboncz”, „labancz” megnevezést alkalmazták. Úgy tűnik, hogy az eredetileg meglehetősen ártatlan — inkább csak csipkelődő jelentésű — gúnyszó az idők folyamán eléggé súlyosan pejoratív melléköngét kapott. Ennek okát nehéz — sőt szinte lehetetlen lenne — pontosan kideríteni, mint annyi más gúnyszóét. Annyi bizonyos, hogy míg a „kurucz” nevet sokan vállalták, a „labancz” névvel kapcsolatban nem tudunk hasonlóról sem idegen katonák, sem császárpárti magyarok részéről.

„Crutius” — „krucj” — „krucz” — „Kruzitürken” — „krutsa”

E sorok írója meg van győződve arról, hogy nem ő az egyetlen olyan történész, aki fölöttébb vonakodva merészkedik a nyelvészkedés területére, hiszen az egy olyan különálló tudományterület, amelyen még a szakember is könnyen eltévedhet. Jelen esetben azonban nem lehet kikerülni ezt a kockázatos lépést és legalább érintőleg kell foglalkozni azokkal a szavainkkal, amelyek vélt, vagy tényleges előfordulási formái, illetve származékai a XVII. század végi és XVIII. század eleji Habsburg-ellenes felkelők „kurucz” nevének — a már említetteken kívül. E sorok írója az első kategóriába sorolja a „crutius” szót, míg a többi azok közé, amelyek nézete szerint is szoros összefüggésben vannak a XVII. század végi Habsburg-ellenes felkelők és a Rákóczi szabadságharc résztvevőinek a nevével.

A bujdosók „kuruc” elnevezésének Dózsa parasztfelkelői „cruciatu” latin nevéből való származását számos történelmi körülmény cáfolja. Mindenekelőtt teljesen valószínűtlen az, hogy a felkelőket először így nevező egri pasa bármit is tudott volna Dózsa kereszteseiről, valamint arról, hogy ezeket latinul „cruciatu”-oknak nevezték. Nem kevésbé valószínűtlen az is, hogy e nevet az

131 Rákóczi véleményét a thökölyánus katonákról l. többek között Emlékiratai, 80. o.; V. ö. R. Várkonyi A.: Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon. Századok, 1972. 3. sz., 623. o.

132 TT 1882. 243. o.

133 L. pl. Wienerische Diarium, 1703. 27. o. Gömöry G.: Lamberg gróf császári biztos följegyzései a kuruc háború idejéből — 1704. HK 1894. 544—554. o.; Marczah H.: Regesták a külföldi levéltárakból. II. Rákóczi Ferencz kora. Szász és lengyel alkudozások és jelentések. TT 1882. 348—351. o.

egri törököktől először atvevő és használó füleki közkatonák is ilyen gondolati párhuzamot vontak volna a „kurocz” vagy „kurucz” és a „cruciatus” között. Az is teljesen valószínűtlen, hogy az új elnevezés keletkezését és terjedését pontosan regisztráló Babocsay Izsák és Hain Gáspár, és a szónak a „vulgo” jellegére utaló Szirmay András ne tudtak volna egy ilyen kapcsolatról. Ha az létezett volna, legalább egy a hármuk közül szól is erről az összefüggésről az írásában. Cserei Mihály, aki tudomásunk szerint először írta le ezt az eredeztetést 1709-ben, négyesztendő s volt 1671-ben, a „kuruc” elnevezés első előfordulásakor, s Thököly katonáival csak 1690-ben került egy rövid időre közvetlen érintkezésbe. Ezek között már nemigen volt olyan, ki tudhatta az elnevezés eredetét, de ha akadt is ilyen, azzal nem beszélt Cserei. Ha ugyanis valamelyik kuructól hallott volna valamit a Dózsa-paraszthad és a Habsburg-ellenes felkelők elnevezésének összefüggéséről, vagy a naplójában, vagy a történetiájában föltétlenül hivatkozik arra. Így az egész eredeztetés nem tekinthető másnak a részéről, mint spekulatív alapon létrejött hipotézisnek.

Az 1650-es előfordulásra datált „*crutiuskodnak*” kifejezés egyes vélemények szerint átvezetésnek tekinthető a két elnevezés között. De vajon valóban ez a szó szerepel-e a hivatkozott forrásban? Miután az egykorú kézírások olvasása sok hibalehetőséget rejt magában, elkerülhetetlenül tartalmi vizsgálat alá kell vennünk ezt a fontos forrást. Csakis ily módon remélhetünk megnyugtató feleletet arra a kérdésre, hogy valóban a kiolvasott szó szerepel-e abban, s nem pedig valami más, hasonló írásjegyeket tartalmazó és a tartalommal összhangban álló kifejezés?

A szóban forgó adat ifjabb Rákóczi Zsigmondnak egy 1650-ben kelt, és 1875-ben kiadott levelében olvasható. A forráskiadás *nem betűhív*. A február 2-án Makoviczán kelt írásban Rákóczi Zsigmond többek között az alábbiakról tudósítja bátyját, II. Rákóczi György erdélyi fejedelmet: „Írtam vala kegyelmednek édes bátyám uram minap is, neveket is megírom kegyelmednek, az kik Moldvában, Havasalföldében *crutiuskodnak*, egyiket Galaczi Istvánnak híják, de ezt most Szendrónél elfogták Budára küldték az vezérnek ajándékon, az másik Pap Gergely, vagy Szilágyban vagy Máramarosban vagyon háza. Farkas Fábián oda be fog lenni most is, jó volna kézre keríteni. Tolnai János is az szakmári én úgy gondolom hírekkel szökött el, s akaratjokból az miért ő elszököttnek mondja magát lenni, nagyobbat is könnyen megemészthetni ott annál, jó volna arra is vigyázat.”¹³⁴

Vajon mi is ennek a levélrészletnek a tényleges tartalma és történeti előzménye? Egyéb adatokkal történő összevetés után világosan kitűnik, hogy miről van szó: a megnevezett személyek a II. Rákóczi Györggyel szemben ellenséges magatartást tanúsító Wesselényi Ferenc főkapitány megbízásából „praktikálnak”, vagy pontosabban „*czincziuskodnak*” a fejedelem ellen Moldvában és Havasalföldön.¹³⁵ A megnevezett személyek közül Farkas Fábián és Tolnai János ismert, tekintélyesebb személyek. Az itt Pap Gergelyként szereplő illető neve ismeretlen, ellenben a szilágyi ház említése, egyéb adatokkal összevetve, utal arra, hogy a levélben valójában Pap Izraelről van szó, aki végvári tiszt volt, majd bújdosóvezér lett. Galaczi István nevével e sorok írója nem találkozott, de az a körülmény, hogy őt „ajándékon” a budai vezérnek küldték,

¹³⁴ Szilágyi S.: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. I. m. 417. o.

¹³⁵ Erre utal többek között II. Rákóczi György 1650. január 30-i levele Zsigmond öccséhez: uo. 415. o. A „*czincziuskodnak*” szóra l. a 136. sz. jegyzetben foglaltakat!

mindenképpen arra utal: nevesebb, értékesebb személy volt, minden bizonynal maga is végvári tiszt.

A felmerülő bizonytalansági tényezők dacára annyi elmondható, hogy a szóban forgó személyek közül egyik sem olyan *paraszti* személy volt, akinek tevékenységére a latinul kiválóan tudó Rákóczi Zsigmond a „*crutiuskodnak*” szót írhatta volna. A levél tartalmi jegyei alapján több mint valószínűnek látszik az, hogy az eredeti szövegben a „*czincziuskodnak*” szó szerepel. Ezt a szót mind a Rákócziak mind az udvarban forgódó Szalárdi János jól ismerték és használták is írásaikban, és tartalmilag megfelel annak, amit a nevezett személyek cselekedhettek Moldvában és Havasalföldön. Meglátásunk szerint tehát itt is ugyanolyan téves olvasásból eredő nyomdai hibáról van szó, mint a „*kruux* fiak”, vagy a „*talasok*” esetében, s ezért ez a szó nem képezhet összekötő láncszemet a különben semmivel sem bizonyított és erősen valószínűtlen „*keresztesek*” és „*kurucok*” szókapcsolatban.¹³⁶

Más a helyzet a kuruc név „*kruucz*”, „*Crucs*” alakjaival, amelyek vitathatatlanul dokumentálhatók az egykorú forrásokban. Az 1674-es szlovák nyelvű számadáskönyvi „*kruuczj*” „*kruucz*o” alakok után magyar forrásokban is fellelhető a „*kruucz*” alak. Így például Kállai Fényes István verses krónikájában 1675 végén többször ír „*kruucz*”-okról, akiket Strassoldo katonáinak egy része ezen a néven kutatott Debrecenben.¹³⁷ Ez az alak más magyar nyelvű forrásokban is kimutatható. Így például 1676-ban Ónodon kelt több magyar nyelvű levélben „*Crucs*”-nak írva,¹³⁸ továbbá Czegei Vass György naplójában, 1690—1805 között, számos előfordulással, „*kruucz*”-ként.¹³⁹ A jelek arra utalnak, hogy a felső-magyarországi végváruk nagyszámú horvát katonasága szinte kezdettől fogva „*kruucz*”, illetve „*kruuzzi*” alakban ejtette a felkelők nevét, s ez a forma terjedt el nemcsak a felső-magyarországi szlovák etnikumú lakosság körében, de a máramarosi és a partiumi románok között is. Utóbbi nyelvben ugyanis szintén él egy „*cruf*” alak.¹⁴⁰ Egyáltalán nem tekinthető kizártnak az a lehetőség, hogy az 1665-től Doboka megyei birtokain élő Czegei Vass György ebben a román nyelvű alakban hallotta először a felkelők nevét, ez rögződött benne, amit azután magyarosan „*kruucz*” formában írt a naplójában.¹⁴¹

A „*kurucz*” név német nyelvű alakjai közül kettő meglehetősen közismert: a korábbi „*Curotzen*” és a későbbi „*Kuruzzen*”. Ezek mellett azonban ismeretes a szónak még két másik előfordulási formája is: a „*Kruzitürken*” valamint a „*kruutsø*”.

A „*Kruzitürken*” szó mai jelentéséről azt olvashatjuk a német—magyar nagyszótárban: közbeszédben „az áldóját!” vagy „az istállóját!” értelemben káromkodásként használják. A szó eredetét az egyes német nyelvterületeken

136 *Hadrovics L.*: i. m. 118. o. A „*czincziuskodik*” kifejezésre l. pl. II. Rákóczi György 1658. április 27-i levelét édesanyjához: „*Rédei is lator, maga hogy már nem de áruló lator Bosodi szolgája czincziuskodik, kit már körmén érünk, most is Váradon miket hinteget...*” (*L. Szilágyi S.*: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. I. m. 539. o.) *Szalárdi János*nál olvashatjuk: Dobozi Veres Mihály bihari nemes „*rettenetes embergyalázó, nyelves fecsegő, czincziuskodó, fondorkodó vala*”, olyan, aki szinte mindenkit hamisan feljelentgetett. (I. m. 622. o.) Ugyanő írja Rákóczi Zsigmond latin nyelvtudásáról 1645-ből: „*a deák nyelvekben pedig mint maga tulajdon született nyelvében oly kész volna...*” (I. m. 199. o.)

137 Magyar költészet Boockaytól Rákócziig. I. m. 198., 200. o. Érdekes megjegyezni, hogy ugyanakkor Strassoldo magyar íródeákja következetesen „*kuroczok*”-nak írta a felkelőket: **EOE** XVI. k. 234. o.

138 *Hadrovics L.*: i. m. 120. o.

139 *MHHS XXXV.* k. 369—370. o.

140 *Hadrovics L.*: i. m. 120. o.

141 Czegei Vass György (1644—1705) erdélyi nemes, Nagyenyeden végezte a tanulmányait Teieki Mihály gyámúsága alatt, majd apród lett Apafi Mihály udvarában. 1665-ben visszavonult Doboka megyei birtokára. 1695-ben Veterani császári tábornok mellett jelen volt a lugosi ütközetben. 1705-ben hódolt meg a kurucoknak, Rákóczi táborába ment, de Erdélybe történt visszatérése után rövidesen meghalt.

nem egyformán magyarazzák. Osztrák nyelvtörténeti munkák azt írják, hogy ez a „Fluchwort” — káromló, átkozódó kifejezés — a „Kuruzzen” és a „Türken” szavakból keletkezett, de közelebbi magyarázatot nem adnak. Német nyelvtörténeti szakmunkák is általában csak annyit írnak a szóról, hogy az egy népies kifejezés a csodálkozásra vagy az átkozódásra. Lényegében az 1966-ban megjelent „Das grosse deutsche Wörterbuch” szintén káromkodásként regisztrálja a szót, de eredetével kapcsolatban már megjegyzi, hogy azt a török háborútól való félelem szülte, s a latin „crux” — „crucis” (= kereszt) és a „Türken” (= törökök) szavakból keletkezett.¹⁴² Egy két esztendővel később megjelent történeti szakmunka szerzője viszont így magyarázza a szó eredetét: „Der volkstümliche Fluch »Kruzitürken« erinnert, wie vielfach angenommen wird noch heute an die beiden furchtbarsten Gefahren für die östlichen Länder österreicher in geschichtlicher Zeit, an die Türken und Kuruzzen”.¹⁴³ A „krutsə” alak a bonyhádi német dialektusban keletkezett, a szlávoktól történt átvétel útján, akik a szabadságharc idején Rákóczi katonáit „kruts” néven nevezték. Ebből keletkezett a „krutsəkrix”, valamint maga a „krutsə” — ez utóbbi rokkant katona értelemben.¹⁴⁴

A kényszerű amatőr nyelvészkedéssel örömmel felhagyva, e sorok írója az alábbiakban szeretné összegezni „búvárlatai” eredményeit és következtetéseit:

A „kurucz” név kétszer jelent meg a magyar történelemben: a XVII. század negyvenes éveiben, majd a hetvenes években. Az első „kurucz” szavunk valószínűleg a „kuracin”-ból vagy a „kur”-ból származott a második viszont a török nyelvből került átvételre, kisebb változással. Jóllehet a két szónak nincs köze egymáshoz, mégis mindkettőt katonának, fegyverrel küzdők jelölésére használták: első esetben I. Rákóczi György erdélyi fejedelem nemesi udvari katonáit nevezték így, a második esetben pedig a Habsburg-hatalom ellen fegyverrel küzdőket. Az egykorú adatok összevetése kizárja annak a lehetőségét, hogy a „kuruc” szavunknak bármikor, bármiféle köze lett volna a Dózsa György kereszteseit jelölő névhez. Az innen történt származtatás minden valószínűség szerint Cserei Mihály fantáziájában született, pusztán spekulatív úton, amit azután Bél Mátyás, majd az ő nyomán mások is átvettek. Mai ismereteink szerint Cserei Mihály előtt senki nem írta le a Dózsa kereszteseitől való származtatást.

A „labancz” elnevezés minden valószínűség szerint az 1672-es bujdosó támadás idején, vagy közvetlenül azt követően keletkezett, és azt gúnynévként alkalmazták. A szó alkotóját vagy első használóját nem ismerjük. Létezését a felkelők szóhasználatában ma még csak 1674-től tudjuk dokumentálni. Eredeti jelentésére a legvalószínűbb a császári katonák loboncos, lompos külsejére való utalás és kizárható a „tollas”-ból való eredeztetés valószínűsége. El kell vetnünk annak a megállapításnak a helytállóságát is, amely szerint kizárólag császárpárti magyarokat jelöltek volna „labancz” névvel, mert azt kezdettől fogva alkalmazták idegen, főként német etnikumú császári katonákra is.

A negyvenes évek „kurucz” szavának a használata feledésbe ment. Talán az apródi vértet elhagyása miatt, vagy esetleg azért, mert az erdélyiek a szóhasználatban számukra nem rokonszenves, idegen hatás követését látták? Megítélésünk szerint ezt további kutatások hivatottak eldönteni. A hetvenes évek elején felbukkant „kurucz” név az eredeti görög—török jelentés kettőssége

¹⁴² Halász E.: Német—Magyar Szótár. Budapest, 1952. Az adatok Halász Előd professzor szíves közlései.

¹⁴³ F. Posch: i. m. 13. o.

¹⁴⁴ Dr. J. Márvány: Verdunkelte ungarische Lehnwörter in Bonyháder deutschen Dialekt. Acta Germanica et Romanica. Tomus II. JATE Szeged, 1967. 56—67. o.

(rabló és felkelő), valamint a szó török eredete miatt sem a bujdosók, sem Thököly katonái között sokáig nem lett egyértelműen és általánosan elfogadott és vállalt. Különösen a mozgalmak vezetői szívesebben használták a „bujdosó magyarság”, vagy a „vitézlő rend” megnevezést. A török kiszorítása utáni években ez a gátló körülmény nagyrészt megszűnt. II. Rákóczi Ferenc feltehetően azért kerülte, sőt tiltotta a „*kurucz*” név használatát, mert az Thököly hadművészetének tovább éltetésére utalt, ilyen törekvéseket fejezett ki.

A történeti valóság kuruca csupán a későbbi korok történetszemléletében vált egyfajta túldimenzionált, sőt helyel-közzel mitizált kuruccá. A Habsburg-ellenes küzdelmek szóhasználata aránytalanul kevesebbszer élt a „*kurucz*” terminussal, mint azt a későbbi korok történeti tradícióiban gondolkodó mai ember feltételezhetné.

E tanulmány szerzője korántsem tekinti minden vonatkozásban tisztázottnak a „*kuruc*” és a „*labanc*” szavaink eredetét és jelentésének módosulásait. Pusztán azt reméli, hogy írásával elősegítheti az e téren található ellentmondások feloldását és bizonyos homályos pontok megvilágítását. A problémakör végleges tisztázása csakis történészek, nyelvészek és irodalomtörténészek közös munkája révén történhet meg.